

**ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**

**ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΝΕΩΤΕΡΗΣ ΚΑΙ ΣΥΧΡΟΝΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ**

**Η εξέλιξη της εργασίας το πρώτο τέταρτο του 20ού αιώνα και η επίδραση των
προσφύγων, σύμφωνα με τις επίσημες κρατικές απογραφές**

**Διπλωματική εργασία
Αναστασία Ιορδάνη: Α.Μ. 1108Μ015
Σύμβουλος σπουδών: Ματούλα Τομαρά-Σιδέρη**

Αθήνα 2011

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

- Εισαγωγή 4

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

- Η χρησιμότητα των απογραφών 8
- Οι δυσκολίες της έρευνας 10

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

- Ο ενεργός πληθυσμός 14
- Ο ενεργός πληθυσμός στις αρχές του 20ού αιώνα 15
- Τα επαγγέλματα κατά την απογραφή του 1907 16
- Σημαντικοί παράγοντες διαμόρφωσης του ενεργού πληθυσμού (κρίση της υπαίθρου, εσωτερική μετανάστευση, βιομηχανία, υπερατλαντική μετανάστευση) 21
- Ο ενεργός πληθυσμός στα τέλη της δεκαετίας του 1920.....27
- Στατιστικά στοιχεία του ενεργού πληθυσμού (ο πληθυσμός κατά κατηγορίες επαγγελμάτων, επάγγελμα και κοινωνική θέση, ασκούντες γεωργική επιχείρηση αναλόγως της σχέσης τους προς τη γη, επάγγελμα κύριο και δευτερεύον) 27
- Δημογραφικά χαρακτηριστικά του ενεργού πληθυσμού (ηλικία, επάγγελμα και οικογενειακή κατάσταση) 39

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

- Ελλείψεις και προβλήματα των στατιστικών στον τομέα της γυναικείας εργασίας.....40
- Η γυναικεία εργασία στις αρχές του 20ού αιώνα (οι κλάδοι με τα μεγαλύτερα ποσοστά γυναικείας εργασίας) 43
- Οι διεκδικήσεις του γυναικείου φύλου 47
- Η γυναικεία εργασία την περίοδο του Μεσοπολέμου (η γυναικεία εργασία σε αριθμούς)..... 48
- Οι διεκδικήσεις του γυναικείου φύλου την περίοδο του Μεσοπολέμου ...53

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

- Ο προσφυγικός ενεργός πληθυσμός της Ελλάδας 54
- Τα επαγγέλματα των προσφύγων (κατά διαμέρισμα).....54
- Αστική αποκατάσταση των προσφύγων 56
- Αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων 58
- Βιομηχανικές απογραφές 60
- Η βιομηχανική ανάπτυξη και η συμβολή των προσφύγων.....63

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

- Η παιδική εργασία των αρχών του 20ού αιώνα 66
- Το φαινόμενο της «μαθητείας» 66
- Τα χαρακτηριστικά της παιδικής εργασίας.....67
- Η παιδική εργασία σε αριθμούς.....69
- Η προστατευτική νομοθεσία για την παιδική εργασία 72

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

- Η ανεργία την περίοδο του Μεσοπολέμου 74
- Η ανεργία σύμφωνα με την απογραφή του 1928 (κατά γεωγραφική και διοικητική διαίρεση, διάρκεια ανεργίας, λόγοι ανεργίας) 75
- Αίτια ανεργίας.....77
- Αντιμετώπιση της ανεργίας 79

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

- Συμπεράσματα 82
- Επίλογος.....91
- Πίνακες 92
- Βιβλιογραφία 93

Εισαγωγή

Η παρούσα μελέτη έχει ως θέμα της την εξέλιξη της εργασίας το πρώτο τέταρτο του 20ού αιώνα, μιας ιδιαίτερης χρονικής περιόδου από πλευράς κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών συνθηκών, με βάση τις επίσημες κρατικές απογραφές. Ως κατευθυντήρια γραμμή θα χρησιμοποιηθούν τα στοιχεία που αφορούν στον τομέα της εργασίας των δύο επίσημων στατιστικών απογραφών του 1907 και του 1928¹. Ωστόσο, θα πρέπει να σημειωθεί ότι υπάρχουν σημαντικές διαφορές μεταξύ των δεδομένων των δύο απογραφών. Η απογραφή του 1907 παρόλο που χαρακτηρίστηκε ως η πιο άρτια της εποχής της είναι περισσότερο φειδωλή σε σύγκριση με την απογραφή του 1928, καθώς μεταξύ του 1907 και του 1928 υπήρξε βαθμιαία εξέλιξη του στατιστικού κλάδου². Κατά την έναρξη της έρευνας το υλικό των κρατικών απογραφών εντοπιζόταν κυρίως στη Γεννάδιο Βιβλιοθήκη, στη συνέχεια ωστόσο το υλικό της Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος ψηφιοποιήθηκε και αναρτήθηκε στην επίσημη ιστοσελίδα της.

Επίσης, ως βοηθητικό υλικό χρησιμοποιήθηκαν οι προγενέστερες, ενδιάμεσες και μεταγενέστερες στατιστικές απογραφές, καθώς και οι βιομηχανικές απογραφές κρίνοντας αυτές απαραίτητες για το σχολιασμό του ιστορικού πλαισίου αλλά και για την κατανόηση της εξέλιξης της εργασίας. Τέλος, μελετήθηκε δευτερογενές βιβλιογραφικό υλικό για την άντληση βασικών ιστορικών στοιχείων και συμπερασμάτων, μέσω εξειδικευμένων μελετών.

Οι βιομηχανικές απογραφές του 1920 και 1930 παρέχουν χρήσιμα στατιστικά στοιχεία που αφορούν κυρίως στον δευτερογενή τομέα (κατηγορίες επαγγελμάτων, μεγέθη επιχειρήσεων, ημερομίσθια ενεργού πληθυσμού κ.λπ.) Οι πληροφορίες που απορρέουν από την επεξεργασία των δύο βιομηχανικών απογραφών βοηθούν στην κατανόηση του βιομηχανικού χώρου σε δύο διαφορετικές χρονικές στιγμές, επιτρέποντας έτσι να εκτιμηθεί το εύρος των ποσοτικών και ποιοτικών αλλαγών που σημειώθηκαν κατά τη δεκαετία 1920-1930.

---

¹ Τα αποτελέσματα της απογραφής του 1928 σχετικά με τα επαγγέλματα δημοσιεύθηκαν σε δύο μεγάλους ξεχωριστούς τόμους. Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας - Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928, III, Επαγγέλματα*, τ. α, β, Αθήναι, 1937.

² Το 1911 ένας νέος φορέας, η Στατιστική Υπηρεσία του νεοσύστατου Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας συγκέντρωσε όλες τις στατιστικές εργασίες εκτός από την απογραφή πληθυσμού που παρέμεινε στο Υπουργείο των Εσωτερικών. Στη συνέχεια το 1925 ιδρύθηκε η Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος και η χώρα απέκτησε ένα συγκεντρωτικό σύστημα στατιστικής έρευνας, στις αρμοδιότητες του οποίου θα υπαχθούν όλες οι στατιστικές εργασίες.

Τέλος, θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι η παρούσα εργασία περιορίζεται μόνο στη μελέτη της μορφής του ενεργού δυναμικού του Μεσοπολέμου και όχι στη μελέτη της εργατική τάξης (διεκδικήσεις, ιδεολογικό πλαίσιο κ.λπ.), καθώς θεωρείται θέμα που απαιτεί εκτενέστερη προσέγγιση. Είναι γεγονός ότι η εικόνα της εργατικής τάξης δεν θα μπορούσε να προκύψει μέσα από τις στατιστικές καταγραφές, καθώς η «έννοια "τάξη" αποτελεί μια ιστορική κατηγορία και επομένως για να γίνει αντιληπτή χρειάζεται η διάσταση του χρόνου»³.

Πιο αναλυτικά, η εργασία αρθρώνεται σε έξι κεφάλαια. Το πρώτο κεφάλαιο, με αφορμή τη χρησιμοποίηση των κρατικών απογραφών ως βασική πηγή για τη διεξαγωγή της συγκεκριμένης έρευνας, παρουσιάζει τη χρησιμότητά τους, καθώς και τις δυσκολίες που προκύπτουν από τη χρησιμοποίηση των συγκεκριμένων πηγών.

Το δεύτερο επιχειρεί την καταγραφή, την ανάλυση και τον σχολιασμό του ενεργού πληθυσμού της Ελλάδας από τις αρχές του 20ού αιώνα έως και τα τέλη της δεύτερης δεκαετίας του. Συγκεκριμένα, ξεκινά από την παρουσίαση του ενεργού πληθυσμού των αρχών του 20ού αιώνα με βάση τα στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του 1907. Έπειτα, καταπιάνεται με την ανάλυση και την παρουσίαση των επαγγελμάτων, καθώς και τα χαρακτηριστικά του ενεργού πληθυσμού του 1907. Εν συνεχεία στόχο έχει να απαντήσει στα ερωτήματα σχετικά με το ποιοι οικονομικοί, πολιτικοί και κοινωνικοί παράγοντες έδρασαν καταλυτικά στη διαμόρφωση του τομέα της απασχόλησης στις αρχές του αιώνα και να τους αναλύσει. Ανάμεσά τους: η κρίση της υπαίθρου, η εσωτερική μετανάστευση και η αστικοποίηση, η ανάπτυξη του βιομηχανικού κλάδου, το φαινόμενο της υπερατλαντικής μετανάστευσης.

Από την άλλη μεριά, αναλύεται ο ενεργός πληθυσμός στα τέλη της δεκαετίας του 1920, με βάση τα στατιστικά αποτελέσματα της μεσοπολεμικής απογραφής του 1928. Γίνεται αναφορά στα επαγγέλματα (ανά κατηγορία, κοινωνική θέση, επάγγελμα κύριο ή δευτερεύον), καθώς και στα δημογραφικά χαρακτηριστικά του εργαζόμενου πληθυσμού.

Το τρίτο κεφάλαιο επικεντρώνεται στην καταγραφή της εξέλιξης του γυναικείου ενεργού πληθυσμού. Ξεκινώντας με την παρουσίαση των δυσκολιών που αντιμετωπίζει ο ερευνητής που καταπιάνεται με τον τομέα της γυναικείας εργασίας, εξαιτίας των στατιστικών ελλείψεων. Ακολούθως, καταγράφεται και σχολιάζεται η

---

³ Λιάκος Α., *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας, Αθήνα, 1993, σ. 92.

πορεία της γυναικείας εργασίας από τις αρχές έως τα μέσα του 20ού αιώνα, μέσω της παράθεσης των στατιστικών αποτελεσμάτων και της ανάλυσης των επαγγελματικών κατηγοριών που προσέλκυαν το γυναικείο εργατικό δυναμικό. Σημαντικό κομμάτι αποτελεί η παρουσίαση των διεκδικήσεων του γυναικείου φύλου, οι οποίες έχουν ως αφετηρία τη χειραφέτηση των γυναικών και την είσοδό τους στον χώρο της εργασίας, και πώς αλλάζουν προσανατολισμό κατά τη διάρκεια των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα.

Το τέταρτο κεφάλαιο της εργασίας αφιερώνεται στον ενεργό προσφυγικό πληθυσμό που εμφανίζεται, στο εργασιακό σκηνικό της Ελλάδας μετά το 1922. Γίνεται λόγος για την επαγγελματική του αποκατάσταση, είτε αστική είτε αγροτική που συντελείται σύμφωνα με το επάγγελμα που έκαναν στη χώρα προέλευσής τους. Στο κεφάλαιο αυτό, εκτός από την απογραφή του 1928, πολλά στατιστικά δεδομένα ιδιαίτερα για τον κλάδο της μεταποίησης αντλήθηκαν και από τις βιομηχανικές απογραφές του 1920 και του 1930, η σύγκριση των οποίων βοηθά στην καταγραφή της εξέλιξης του βιομηχανικού κλάδου, καθώς και στην κατανόηση της συνεισφοράς των προσφύγων στο συγκεκριμένο τομέα. Εν συνεχεία, καταγράφεται η γενικότερη συμβολή των προσφύγων στον τομέα της απασχόλησης, προσεγγίζοντας και τα θετικά και τα αρνητικά της στοιχεία.

Στο πέμπτο κεφάλαιο γίνεται λόγος για την παιδική εργασία των αρχών του 20ού αιώνα, έως και την έλευση του παιδικού, κατά ένα μεγάλο ποσοστό ορφανού, προσφυγικού πληθυσμού. Επιχειρείται η παρουσίαση των στατιστικών δεδομένων, καθώς και των κυριότερων χαρακτηριστικών του παιδικού ενεργού πληθυσμού. Τέλος, γίνεται λόγος για τη δεινή θέση της ασθενούς αυτής ομάδας του πληθυσμού, την εργασιακή εκμετάλλευση που υφίστατο, καθώς και την καθυστέρηση της λήψης σχετικής προστατευτικής νομοθεσίας.

Το έκτο κεφάλαιο ασχολείται με τα επίπεδα της ανεργίας κυρίως την περίοδο του Μεσοπολέμου, καθώς γίνεται έντονη μετά την έλευση του προσφυγικού πληθυσμού, αλλά και γιατί απარიθμείται στις στατιστικές απογραφές από το 1920 και εντεύθεν. Συγκεκριμένα επιχειρείται η παράθεση των ποσοστών ανεργίας και ο σχολιασμός τους, αλλά και οι αιτίες ανεργίας και τα μέτρα αντιμετώπισης που έλαβε το κράτος για την εξάλειψή της.

Η τελευταία ενότητα καταλήγει σε συμπεράσματα και δίνει απαντήσεις στα ερωτήματα που τέθηκαν. Μέσα από τη σύγκριση των δεδομένων, καθώς και από την καταγραφή και ανάλυση των παραγόντων που συνέβαλαν στη διαμόρφωση του τομέα

της εργασίας προκύπτει η εξελικτική πορεία της εργασίας στο πρώτο τέταρτο του αιώνα.

Συμπερασματικά, στην παρούσα έρευνα, μέσα από την καταγραφή και την ανάλυση της εξελικτικής πορείας του τομέα της απασχόλησης έως και τα τέλη της δεκαετίας του '20, θα επιχειρηθεί η ανάλυση και ο σχολιασμός των παραγόντων που συνέβαλαν στην αλλαγή και τη διαμόρφωσή της. Επίσης θα γίνει προσπάθεια να απαντηθούν τα ερωτήματα που προέκυψαν έπειτα από τη διεξοδική μελέτη του συγκεκριμένου θέματος.

Ποιες ήταν οι επιπτώσεις των εξελίξεων (οικονομικών και πληθυσμιακών) στη διαμόρφωση του τομέα της απασχόλησης; Ποια τα κύρια χαρακτηριστικά του ενεργού πληθυσμού και πώς μετεξελίχθηκε με το πέρασμα των χρόνων; Αλλά και ποιες οι επαγγελματικές κατηγορίες και κατά πόσο διαφοροποιήθηκαν από απογραφή σε απογραφή; Ακόμα θα καταγραφεί η εξέλιξη της επαγγελματικής πορείας της γυναικείας και της παιδικής εργασίας και θα αναλυθούν οι κύριες μορφές τους. Επίσης, θα προβληθεί υπό ποιές συνθήκες συντελέστηκε η εισαγωγή των συγκεκριμένων ασθενών ομάδων στον χώρο της εργασίας και από ποιους κλάδους απορροφήθηκαν.

Ιδιαίτερη μνεία, ωστόσο, θα γίνει στις συνέπειες που είχε η έλευση του προσφυγικού πληθυσμού στον τομέα της απασχόλησης. Ποιος ήταν ο τύπος της επαγγελματικής τους αποκατάστασης που έλαβαν στην Ελλάδα; Ποια η δομή απασχόλησης και ποιες οι θέσεις που κατέβαλαν στους μηχανισμούς της ελληνικής οικονομίας; Επίσης, πώς επέδρασε το προσφυγικό κύμα στην αγορά εργασίας και στη δομή εργασιακών σχέσεων; Κατά πόσο συνέβαλε στην αύξηση του ποσοστού ανεργίας; Αλλά κυρίως θα μελετηθεί αν είχε θετικά αποτελέσματα η εισροή των προσφύγων στην εκβιομηχάνιση της χώρας, και αν συντέλεσε στη μεταβολή των προϋπάρχουσων δομών με σκοπό την ανάπτυξη της βιομηχανίας και τον εκσυγχρονισμό της οικονομίας;

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η χρησιμότητα των απογραφών

Η κύρια πηγή άντλησης δεδομένων της παρούσας εργασίας είναι οι κρατικές απογραφές, μέσα από τη μελέτη και τον σχολιασμό των οποίων, είναι δυνατό να σκιαγραφηθεί η εξέλιξη και η δομή της κοινωνίας και της οικονομίας της Ελλάδας. Αναλυτικότερα, απογραφή είναι η «γενική απαρίθμηση όλων των ατόμων του υπό εξέταση πληθυσμού, που βρίσκονται εν ζωή, κατά μια ορισμένη στιγμή του χρόνου»⁴. Αρχικά, οι ελληνικές απογραφές του 19ου αιώνα σκόπευαν στην κατάταξη του πληθυσμού κυρίως για φορολογικούς και στρατολογικούς λόγους. Το επιστημονικό ενδιαφέρον, η χρησιμοποίηση δηλαδή των αριθμών και των μεγεθών ως υλικού για πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές αναλύσεις, έφθασε αργότερα⁵.

Σύμφωνα με τον Μανσόλα «η εξακρίβωσις του πληθυσμού παντός κράτους ου μόνον θεωρείται ως το κυριότερον μέσον δι' ου δύναται τις να σχηματίση ακριβή ιδέαν περί της καταστάσεως της πολιτείας τινός εν ωρισμένω χρόνω, αλλά και υπό πρακτικωτέραν τινά και καθαρώς διοικητικήν έποψιν καθίσταται απαραίτητος προς εκτέλεσιν των σπουδαιοτέρων της πολιτείας νόμων»⁶. Η γνώση, λοιπόν, του πληθυσμού είναι αναγκαία, έτσι ώστε να μπορεί η Κυβέρνηση να μεριμνά για τις ανάγκες και για την προστασία των εννόμων συμφερόντων της πολιτείας.

Με το πέρασμα των χρόνων, η στατιστική επιστήμη βελτιώνεται και οργανώνεται, με αποτέλεσμα η απογραφή να αποκτά ακόμα δύο σκοπούς: ένα πολιτικό, δηλαδή την αποτύπωση της προόδου του κράτους και τη λήψη αποφάσεων για την επίλυση κάποιων τρεχόντων προβλημάτων της χώρας. Και ένα διοικητικό, δηλαδή την εφαρμογή των νόμων «αναλογικά» όπως απαιτεί το συμφέρον των πολιτών⁷. Η γνώση του νομικού πληθυσμού του κράτους (αριθμός δημοτών) θεωρήθηκε απαραίτητη, για τον ορισμό του αριθμού αντιπροσώπων κάθε επαρχίας στη Βουλή, αλλά και για να γίνεται η κατάταξη των δήμων σε α, β, γ τάξη. Επιπλέον, με τους ειδικούς αντιπρόσωπους θα υπήρχε έλεγχος έτσι ώστε η επαρχία να μη παρουσιάζει «εξογκωμένα» αποτελέσματα με σκοπό τη διατήρηση της βουλευτικής

⁴ Βαλαώρας Β., *Στοιχεία βιομετρίας και στατιστικής, δημογραφική μελέτη του πληθυσμού της Ελλάδος*, Ν. Βαφειάδης, Αθήναι, 1943, σ. 18.

⁵ Μανσόλας Α., *Πολιτειογραφικά πληροφόρια περί Ελλάδος*, Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Νότη Καραβία, Αθήνα, 1980.

⁶ Στο ίδιο, σ. 1.

⁷ Μπαφούνης Γ., *Στατιστική και πλάνη είναι λέξεις συνώνυμοι... Η ελληνική στατιστική του 19ου αιώνα*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Παράρτημα του περιοδικού *Μνήμων* αρ.14, Αθήνα, 2006. σ. 148.

έδρας. Τέλος, αναγκαία είναι η γνώση του πληθυσμού για την κατανομή των φόρων και κυρίως εκείνων που το ποσοστό τους ποικίλλει κατά τον αριθμό των κατοίκων ή για πολλούς νόμους των οποίων η λειτουργία εξαρτάται από την εξακρίβωση του πληθυσμού⁸.

Για να επιτύχουν όμως όλα αυτά έπρεπε να αποφευχθούν τα λάθη του παρελθόντος. Η παρακολούθηση της πορείας ενός κράτους μπορούσε να γίνει με τρόπο ασφαλή μέσα από τη σύγκριση διαφόρων απογραφών πληθυσμού, αφού μέσα από τα στοιχεία τους φανεωνόταν η δημιουργική ικανότητα των εθνών και «*διά της παραθέσεως των χρόνων*» προβαλλόταν «*η κατάσταση της ακμής και παρακμής των παραγωγικών αυτών δυνάμεων*», όπως ανέφερε στην εισαγωγή των αποτελεσμάτων της απογραφής του 1861 ο Ι. Σούτσος⁹.

Τέλος, στη διάλεξή του στον φιλολογικό σύλλογο «Παρνασσό», ο καθηγητής Δημοσιονομίας Α. Ανδρεάδης αναφερόμενος στα προτερήματα της απογραφής τόνισε ότι η απουσία της απογραφής είναι ένδειξη έλλειψης πολιτισμού. Πιο συγκεκριμένα με την απογραφή του πληθυσμού το κράτος έχει γνώση του ακριβή αριθμού των πολιτών, καθώς και την ταχύτητα αύξησής του, εκ των οποίων κρίνεται η πολιτική και ηθική κατάστασή του¹⁰.

Ωστόσο, αν και είχαν διατυπωθεί οι ανωτέρω διαπιστώσεις, μέχρι το τέλος του Β' Παγκόσμιου Πόλεμου το ελληνικό κράτος δεν παρουσίασε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το έργο της Στατιστικής Υπηρεσίας και τα «*υπ' αυτής δημοσιευμένα στοιχεία εθεωρούντο ως έχοντα ιστορική μόνο αξία και όχι ως παράγοντες διά τη διαμόρφωση προγραμμάτων οικονομικής και κοινωνικής αναπτύξεως της χώρας*»¹¹.

---

⁸ Ανδρεάδης Α., *Περί Απογραφής*, Αθήναι, 1908, σ. 11.

⁹ *Στατιστική της Ελλάδος, Πληθυσμός του έτους 1861. Εν Αθήναις 1862*. Ανατύπωση. Πολιτιστικό τεχνολογικό ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα, 1991, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, παράρτημα του περιοδικού «ΜΝΗΜΩΝ» αρ. 7. σ. θ.

¹⁰ Ανδρεάδης Α., *Περί Απογραφής*...ο.π. σ. 9.

¹¹ Βαλαώρας Β., *Δημογραφική Ιστορία της Συγχρόνου Ελλάδος*, Αθήνα, 1959, σ. 2.

Οι δυσκολίες της έρευνας

Τα προβλήματα και οι δυσκολίες που μπορεί να συναντήσει κανείς επιχειρώντας τη συγκεκριμένη έρευνα είναι αρκετά και πολλές φορές μπορεί να οδηγήσουν και σε λανθασμένα συμπεράσματα. Γι' αυτό το λόγο, ο μελετητής θα πρέπει να έχει στο νου του τα ακόλουθα πριν επιχειρήσει τη συγκεκριμένη μελέτη:

Πρώτον, την περίπτωση λάθους των στατιστικών δεδομένων των απογραφών, με αποτέλεσμα τη λανθασμένη διεξαγωγή συμπερασμάτων. Δεύτερον, την εξέλιξη του κλάδου της στατιστικής επιστήμης. Οι πρώτες απογραφές πληθυσμού στην Ελλάδα διεξήχθησαν υπό τη μορφή απαριθμήσεως του πληθυσμού, άνευ λεπτομερούς καταγραφής των δημογραφικών, οικονομικών και κοινωνικών χαρακτηριστικών¹². Γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα την ανεπάρκεια των παλαιότερων στατιστικών δεδομένων, που προέκυπτε είτε εξαιτίας των ατελών μηχανισμών των απογραφών, είτε λόγω έλλειψης συντονισμού, είτε εξαιτίας της άγνοιας των αρμοδίων, είτε από τη μη παροχή σαφών οδηγιών προς τους απογραφείς και τους απογραφόμενους. Στους ανωτέρω λόγους θα πρέπει να προστεθεί και η «έλλειψη κατανόησης της αξίας των εθνικών στατιστικών σειρών και της αναλύσεως των πληθυσμιακών τάσεων»¹³, που είχε ως αποτέλεσμα τη μέτρια ποιότητα του συλλεγομένου στατιστικού υλικού, καθώς και την καθυστέρηση της δημοσίευσής του.

Τρίτον, την καχυποψία του απογραφόμενου πληθυσμού. Θα πρέπει να επισημανθεί το γεγονός πως πολλές φορές ο απογραφόμενος πληθυσμός δεν δήλωνε το επάγγελμά του ή άλλα στοιχεία του από φόβο μήπως η καταγραφή αποσκοπεί σε φορολογικούς σκοπούς. Επίσης στις παλαιότερες απογραφές παρατηρείται σημαντική αραίωση μεταξύ του νεαρού ανδρικού πληθυσμού, που οφείλεται κατά πάσα πιθανότητα, στη «*συστηματική απόκρυψη της ηλικίας αυτής, από την οποία ως γνωστόν εκκληρούντο κατά την εποχήν εκείνην οι στρατολογούμενοι Έλληνες*»¹⁴. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, οι υπεύθυνες στατιστικές αρχές να επιδιώκουν τη δημοσίευση και τη διαφήμιση του σκοπού της απογραφής προς αποφυγήν παρεξηγήσεων και παρερμηνειών.

---

¹² Σιάμπος Γ., *Ο συνολικός πληθυσμός της Ελλάδος*. Ανάτυπο του περιοδικού Στατιστικός. Αθήναι, χ.ο, 1964, σ. 2.

¹³ Βαλαώρας Β. *Δημογραφική ιστορία...*, ό.π., σ. 2.

¹⁴ Στο ίδιο, σ. 5.

Τέταρτον, το πρόβλημα κατηγοριοποίησης επαγγελμάτων. Ο έλεγχος στατιστικών πηγών μπορεί να αποκαλύψει και άλλες παγίδες που κρύβουν, όπως τα προβλήματα της κατηγοριοποίησης που πολλές φορές συνδέει επαγγέλματα διαφορετικής φύσης. *«Οι επαγγελματικές κατηγοριοποιήσεις που επιχειρούνται από απογραφή σε απογραφή είναι ενδεικτικές και για τις οικονομικές και κοινωνικές μεταβολές, όπως αυτές αντανακλώνται στο επίπεδο της ονοματολογίας, δηλαδή των νοοτροπιών»*¹⁵. Μάλιστα, αν μελετήσει κανείς τις απογραφές παρατηρεί ότι με το πέρασμα των χρόνων τα επαγγέλματα εξελίσσονται, καταγράφονται και διαφορετικοί κλάδοι ή νέα επαγγέλματα κατατάσσονται, ακόμα και κάποια επαγγέλματα εξαφανίζονται με αποτέλεσμα η σύγκριση να μην είναι εφικτή. Την ανεπάρκεια των δεδομένων επισημαίνουν και οι αρμόδιοι των απογραφών, *«αισθανόμενοι ότι η λεπτομερής εξακρίβωση των επαγγελμάτων εγείρει πολλές και ανυπέρβλητες δυσκολίες, οι οποίες οφείλονται στην ίδια τη φύση των οικονομικών δραστηριοτήτων της χώρας»*¹⁶.

Κάποια ενδεικτικά παραδείγματα που προέκυψαν μέσα από τη μελέτη των απογραφών του 1907 και του 1928 είναι τα εξής: Ότι δεν μπορεί να γίνει σύγκριση δεδομένων της απογραφής του 1907 και του 1928 στην ομάδα των «δασών», καθώς στην απογραφή του 1907, δεν περιέχονταν στη συγκεκριμένη ομάδα οι δασοκόμοι, αλλά μόνο οι υλοτόμοι και ρητινοσυλλέκτες, τουναντίον όμως συμπεριλαμβάνονταν οι ξυλανθρακοποιοί, οι οποίοι κατά το 1928 κατατάσσονταν στη βιομηχανία ξυλείας¹⁷. Επιπλέον, στην ομάδα «νομικών επαγγελμάτων» στην οποία περιλαμβάνονταν κατά τις απογραφές των ετών 1861, 1870 και 1879, μόνο οι δικηγόροι, κατά την απογραφή του 1907 προστέθηκαν οι συμβολαιογράφοι, και κατά τις απογραφές 1920 και 1928 επί πλέον οι δικαστικοί κλητήρες. Βασική διαφορά της κλίμακας των επαγγελμάτων της απογραφής του 1928 με αυτή του 1920 εμφανίζεται στην ομάδα «γλύπτai», η οποία κατά το 1928 εντάσσεται στη βιομηχανία, ενώ κατά το 1920 στα ελευθέρια επαγγέλματα¹⁸.

¹⁵ Μπαφούνης Γ., *Στατιστική και πλάνη ...*, ό.π., σ. 77.

¹⁶ Στο ίδιο, σ. 69.

¹⁷ Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας - Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928, III, Επαγγέλματα*, Αθήνα, 1937, σ. κη.

¹⁸ Μακρής Ε., «Ο οικονομικώς ενεργός πληθυσμός και η απασχόλησις αυτού», στο Χουλιαρκάκης Μ., Μακρής Ε., Γριτσόπουλος Ε., Γκεβέτσης Μ., Αγιοπετρίτης Α., *Στατιστικά μελέται, 1821-1971: η στατιστική κατά τα 150 έτη από της παλιγγενεσίας της Ελλάδος*, ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1972, σ. 176.

Πέμπτον, το ζήτημα υποτίμησης μεγεθών¹⁹, είτε μέσω της παντελούς απουσίας δήλωσης επαγγέλματος είτε μέσω ψεύτικης δήλωσης ή ακόμη και λαθών στην επίσημη παρουσίαση των αποτελεσμάτων. Τα παραδείγματα πολλά. Το πρώτο έχει να κάνει με το γεγονός ότι σε όλες τις απογραφές πριν από το 1920 ο ανδρικός πληθυσμός παρουσιάζεται μεγαλύτερος από τον γυναικείο²⁰. Αν αναλογιστεί ωστόσο, κανείς τη συνήθη θνησιμότητα των ανδρών, καθώς και τη μεγάλη εκροή ενεργού ανδρικού πληθυσμού μετά το 1895 προς το εξωτερικό, κατανοεί καλύτερα την υποτίμηση των μεγεθών.

Ένα από αυτά προκύπτει από τη μελέτη των απογραφών του 19ου αιώνα και μαρτυρεί ότι τα προστατευόμενα μέλη μιας οικογένειας (στην οποία επάγγελμα δήλωνε μόνο ο αρχηγός) απέφευγαν να δηλώνουν επάγγελμα, ενώ τα ίδια αυτά πρόσωπα σε πηγές διαφορετικού είδους (π.χ. φορολογικά κατάστιχα) δήλωναν κανονικά το επάγγελμα τους.

Ένα δεύτερο παράδειγμα αφορά στις γυναίκες: οι μόνες που φαίνονταν να εργάζονταν κατά τα μέσα του 19ου αιώνα ήταν οι μαίες και οι υπηρέτριες, οι οποίες «δηλώνονταν μάλιστα με το μικρό τους όνομα τις περισσότερες φορές, δείγμα και αυτό της νοοτροπίας της εποχής»²¹, ενώ όλες οι άλλες φαίνονταν να ασχολούνται με «οικιακά», αν και είναι γνωστό από άλλες πηγές ότι πολλές δούλευαν σε εργοστάσια κ.λπ. Επίσης, λίγο αργότερα εντοπίζεται να διαφεύγει από τις απογραφές ένα σημαντικό ποσοστό εργαζομένων προσφύγων γυναικών. Οι περισσότερες από αυτές «επικεφαλής απορφανισμένων από πατέρα οικογενειών, εργάζονται ως καθαρίστριες, πλύστρες ή σε άλλες ευκαιριακές δουλειές»²².

Τέλος, την αλλαγή δεδομένων στον ελλαδικό χώρο, γεωγραφικά, πληθυσμιακά, κοινωνικά κ.λπ. Παρόλο που δεν μεσολαβούν πολλά χρόνια μεταξύ των δύο απογραφών, τα δεδομένα στον ελλαδικό χώρο μέσα σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα αλλάζουν σχεδόν σε όλους τους τομείς. Η Ελλάδα διπλασιάζεται γεωγραφικά²³ και πληθυσμιακά με αποτέλεσμα μια πιθανή σύγκριση να είναι

¹⁹ Μπαφούνης Γ., *Στατιστική και πλάνη ...*, ό.π., σ. 70.

²⁰ Βαλαώρας Β., *Δημογραφική ιστορία...*, ό.π., σ. 3.

²¹ Μπαφούνης Γ., *Στατιστική και πλάνη ...*, ό.π., σ. 71.

²² Ρηγγίνος Μ., «Η επαγγελματική αποκατάσταση των προσφύγων στις πόλεις», στο *Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγοπόλεις στην Ελλάδα*. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα, 1999, σ. 235.

²³ Σχετικά με την αύξηση του πληθυσμού της Ελλάδας μεταξύ των απογραφών περισσότερες πληροφορίες: Τομαρά-Σιδέρη Μ., «Δημογραφική μεταβολή, τοπική ανάπτυξη και αυτοδιοίκηση», στο, *Τετράδια αυτοδιοίκησης*, Κεντρική Ένωση Δήμων και Κοινοτήτων της Ελλάδας (ΚΕΔΚΕ), τ.1 (Δεκέμβριος 1999), σ. 97-102.

λανθασμένη καθώς δεν υπάρχουν κοινά δεδομένα. Επίσης, στις αρχές του αιώνα παρατηρείται εκροή του ενεργού δυναμικού προς εξεύρεση εργασίας και προς το εξωτερικό αλλά και προς το εσωτερικό, ενώ αντίθετα το 1928 παρατηρείται εισροή του προσφυγικού στοιχείου στον Ελλαδικό χώρο με ανάγκη άμεσης επαγγελματικής αποκατάστασης.

Με λίγα λόγια λοιπόν η απόπειρα σύγκρισης διαφορετικών δεδομένων θα οδηγούσε σε λανθασμένα και ανακριβή συμπεράσματα. Ωστόσο, αυτό που θα μπορούσε να επιχειρηθεί, θα ήταν η καταγραφή της εξέλιξης του τομέα της εργασίας βάσει των αποτελεσμάτων των δύο απογραφών, πάντα όμως με τη σχετική επιφύλαξη όσον αφορά στην ακρίβεια και την ακεραιότητα των αποτελεσμάτων. Η περιγραφή του εργατικού δυναμικού με αριθμούς χρειάζεται μεγάλη προσοχή, εξαιτίας της ανεπάρκειας των πηγών και των διαφορετικών στατιστικών προσεγγίσεων από τις διαθέσιμες απογραφές. Σύμφωνα λοιπόν με όλα τα παραπάνω, θα ήταν αδόκιμο να επιχειρηθεί η σύγκριση των δεδομένων της εργασίας των δύο απογραφών και θα ήταν ορθότερο να επιχειρηθεί η καταγραφή της εξελικτικής πορείας του τομέα της εργασίας στην Ελλάδα κατά το πρώτο τέταρτο του 20ού αιώνα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Ο ενεργός πληθυσμός

Όσον αφορά στον τομέα της απασχόλησης, η κοινωνία απαρτίζεται από δύο κατηγορίες ατόμων. Η πρώτη κατηγορία αποτελεί, σύμφωνα με τους όρους που έχουν χρησιμοποιηθεί από τις απογραφές πληθυσμού κατά καιρούς τον «*εργαζόμενον πληθυσμόν*» ή «*παραγωγικόν πληθυσμόν*» ή «*ενεργόν πληθυσμόν*» ή τέλος τον «*οικονομικώς ενεργόν πληθυσμόν*»²⁴, και περιλαμβάνει τα άτομα, τα οποία συμμετέχουν στην παραγωγή υπό οικονομική έννοια, δηλαδή όσα εξασκούν κάποιο βιοποριστικό επάγγελμα²⁵. Πιο συγκεκριμένα, θα μπορούσε να δοθεί ο ακόλουθος ορισμός σχετικά με τον ενεργό πληθυσμό: «*είναι όλα τα πρόσωπα, ανεξαρτήτως φύλου, τα οποία εκφράζουν την προσφορά εργασίας για την παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών κατά τη διάρκεια μιας ορισμένης περιόδου αναφοράς, επιλεγείσης διά τη συλλογή στοιχείων οικονομικών χαρακτηριστικών*»²⁶.

Από την άλλη πλευρά, στην κατηγορία του «*μη παραγωγικού*» ή «*μη ενεργού*» πληθυσμού περιλαμβάνονται όλοι όσοι κατά τον χρόνο της απογραφής δεν εργάζονται ούτε ζητούν εργασία, δηλαδή όσοι ζουν από τα εισοδήματά τους ή συντηρούνται από τον αρχηγό της οικογένειάς τους, όπως λ.χ. οι σπουδαστές, οι νοικοκυρές, οι εισοδηματίες κ.λπ., οι οποίοι βρίσκονται εντός των ορίων ηλικίας, ώστε πιθανόν, υπό ορισμένες συνθήκες να μπορούν να εργασθούν.

Μια γενική ένδειξη του μεγέθους του οικονομικά ενεργού πληθυσμού είναι το «*ακαθάριστο ποσοστό δραστηριότητας*», το οποίο ορίζεται ως ποσοστό του οικονομικώς ενεργού πληθυσμού επί του συνολικού πληθυσμού²⁷. Είναι γεγονός ότι ο ενεργός πληθυσμός μιας χώρας, συνιστά ένα από τα κυριότερα μεγέθη που διαφωτίζουν σχετικά με το επίπεδο της οικονομικής και κοινωνικής της ανάπτυξης. Ωστόσο, η κοινωνική σύνθεση και ο βαθμός ανάπτυξης μιας χώρας δεν επηρεάζει μόνο τη διάρθρωση του οικονομικώς ενεργού πληθυσμού, αλλά και το μέγεθός του. Το ποσοστό του οικονομικά ενεργού πληθυσμού σε σύγκριση προς τον αντίστοιχο συνολικό πληθυσμό διαμορφώνεται «*βάσει των δεδομένων καθ' εκάστην απογραφή*

²⁴ Μακρής Ε., «Ο οικονομικώς ενεργός πληθυσμός...», ό.π., σ. 113.

²⁵ Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας- Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής...*, ό.π., σ. ζ.

²⁶ Μακρής Ε., «Ο οικονομικώς ενεργός πληθυσμός...», ό.π., σ. 117.

²⁷ Στο ίδιο, σ. 119.

διαφόρων ορισμών»²⁸, κυρίως όμως, λόγω της μεταβολής των δημογραφικών, κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών, που επικρατούν σε κάθε χώρα.

Πιο συγκεκριμένα, οι μακροχρόνιες τάσεις της γεννητικότητας, της θνησιμότητας και της μεταναστευτικής κίνησης επηρεάζουν το μέγεθος και τη σύνθεση του πληθυσμού κατά φύλο και ηλικία και καθορίζουν τα μέγιστα αριθμητικά όρια των ατόμων που μπορούν να συμμετάσχουν στην παραγωγική δραστηριότητα. Άλλοι δημογραφικοί-κοινωνικοί παράγοντες, όπως η κατανομή του συνολικού πληθυσμού σε αστικές και αγροτικές περιοχές και οι αναλογίες των εγγάμων γυναικών, που ασχολούνται με την ανατροφή των παιδιών τους, διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στη διάρθρωση του ενεργού πληθυσμού κατά ομάδες ηλικιών²⁹.

Σε όλα τα παραπάνω μπορούν να προστεθούν και οι οικονομικοί παράγοντες, όπως ο βαθμός ανάπτυξης της οικονομίας, η φάση που διανύει ο οικονομικός κύκλος, το επίπεδο διαβίωσης κ.ά., καθώς και οι θεσμικοί παράγοντες, όπως νομοθετήματα για την υποχρεωτική εκπαίδευση, καθιέρωση ελάχιστου ορίου ηλικίας για εργασία κ.ά.³⁰, ασκώντας σημαντική επίδραση στη διαμόρφωση του μεγέθους του οικονομικώς ενεργού πληθυσμού κάθε χώρας.

Ο ενεργός πληθυσμός στις αρχές του 20ού αιώνα

Στις 27 Οκτωβρίου 1907, πραγματοποιήθηκε η πρώτη απογραφή του 20ού αιώνα. Για τη μεγαλύτερη μάλιστα ακρίβεια στοιχείων, αποφασίστηκε η διεξαγωγή της σε μια μέρα και με τη χρήση ατομικού δελτίου, ενώ καταβλήθηκε προσπάθεια να αποφευχθούν τα λάθη και οι παραλήψεις των προηγούμενων απογραφών.

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της απογραφής, ο πληθυσμός ανήλθε σε 2.631.952 άτομα, δηλαδή 1.324.942 άρρενες και 1.307.010 θήλεις και ακολούθως ο οικονομικά ενεργός πληθυσμός³¹, ο οποίος περιελάμβανε και τις ένοπλες δυνάμεις, ανήλθε σε 735.770 άτομα, δηλαδή 678.718 άρρενες και 57.052 θήλεις. Πιο αναλυτικά, σύμφωνα με τους απογραφικούς πίνακες, ο εργαζόμενος πληθυσμός της χώρας αποτελούσε το 280‰ των κατοίκων, ενώ το 720 ‰ ήταν όσοι δεν ασκούσαν κάποιο επάγγελμα (νήπια, ηλικιωμένοι, σπουδαστές, εισοδηματίες, νοικοκυρές,

---

²⁸ Στο ίδιο, σ. 115.

²⁹ Φράγκος Δ., *Ο Οικονομικά Ενεργός Πληθυσμός της Ελλάδος. Εξελίξεις και Προοπτικές*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα, 1980, σ. 46.

³⁰ Ρηγίνος Μ., *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα, 1909-1936: βιομηχανία – βιοτεχνία*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα, 1987, σ. 65.

³¹ Ο όρος «εργαζόμενος πληθυσμός» χρησιμοποιήθηκε από τη Στατιστική Υπηρεσία κυρίως στα αποτελέσματα της απογραφής του 1907.

κρατούμενοι φυλακών, τρόφιμοι ιδρυμάτων κ.λπ.). Επίσης, η συνολική πυκνότητα του πληθυσμού κατά τετραγωνικό χιλιόμετρο ανήλθε σε 41,64, ενώ η πυκνότητα του οικονομικά ενεργού πληθυσμού σε 11,64.

Συνεχίζοντας τα στατιστικά στοιχεία δεν θα πρέπει να παραληφθεί ότι με τη διάκριση κατά φύλο, που έγινε για πρώτη φορά στην απογραφή του 1907, είναι δυνατός και ο υπολογισμός του ακαθάριστου ποσοστού δραστηριότητας³² ξεχωριστά για τους άνδρες και τις γυναίκες. Έτσι, με βάση τις μεθοδολογικές αρχές ταξινόμησης των οικονομικά ενεργών της εποχής εκείνης, το ακαθάριστο ποσοστό δραστηριότητας του ενεργού πληθυσμού ήταν 28%, ενώ ξεχωριστά κατά φύλο κυμάνθηκε γύρω στο 51% για τους άνδρες και 4% για τις γυναίκες³³.

Ως προς το ποσοστό των γυναικών υπάρχουν μεγάλες επιφυλάξεις. Αρχικά λόγω του ότι ο χαρακτηρισμός των οικιακών εργασιών ως μη οικονομικά παραγωγικής απασχόλησης, αποτελεί τον πιο σημαντικό παράγοντα εμφάνισης διπλασίου αριθμού θηλέων μη ενεργών από ότι στην κατηγορία των αρρένων³⁴. Επιπλέον, η κατηγορία των θηλέων δεν συμπεριλαμβανόταν στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό, που βοηθούσαν στην οικογενειακή επιχείρηση, τα λεγόμενα «συμβοηθούντα μέλη». Το γεγονός αυτό είναι ιδιαίτερα εμφανές στην περίπτωση της γεωργίας, όπου απεγράφησαν 252.360 άνδρες και 5.172 γυναίκες, ενώ κατά την εποχή εκείνη θα έπρεπε περισσότερα γυναικεία μέλη από κάθε αγροτικό νοικοκυριό να απασχολούνται στις αγροτικές εργασίες. Επομένως, η έννοια του ενεργού πληθυσμού θα πρέπει να χρησιμοποιείται με μεγάλη προσοχή, κυρίως όταν έχει να κάνει με «κοινωνικούς σχηματισμούς όπως η Ελλάδα των αρχών του 20ού αιώνα, όπου η παρουσία της μικρής οικογενειακής επιχείρησης ως οργανικό στοιχείο της οικονομικής ζωής συνεπάγεται την ύπαρξη στεγανών, απροσπέλαστων στη στατιστική έρευνα»³⁵.

Τα επαγγέλματα κατά την απογραφή του 1907

Στην απογραφή του 1907 καθορίζεται για πρώτη φορά λεπτομερώς η επαγγελματική διάρθρωση του πληθυσμού, καθώς στις προηγούμενες απογραφές αναγραφόταν το επάγγελμα χωρίς να καθορίζονται οι επί μέρους επαγγελματικές κατηγορίες. Όσον

³² Το ακαθάριστο ποσοστό δραστηριότητας εκφράζεται σαν εκατοστιαία αναλογία του οικονομικά ενεργού πληθυσμού.

³³ Φράγκος Δ., *Ο Οικονομικά Ενεργός...*, ό.π. σ. 30.

³⁴ Στο ίδιο, σ. 45.

³⁵ Ρηγίνος Μ., *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια...*, ό.π., σ. 65.

αφορά το ερώτημα σχετικά με το επάγγελμα³⁶, σύμφωνα με τους αρμόδιους της απογραφής, ο σκοπός του ήταν για να εξακριβωθεί ο οικονομικός χαρακτήρας της χώρας, αν ήταν δηλαδή γεωργικός, βιομηχανικός, εμπορικός κ.λπ.

Στο απογραφικό δελτίο, μάλιστα, δόθηκαν και οδηγίες σχετικά με το απογραφόμενο επάγγελμα με σκοπό την αποφυγή λαθών. Έτσι, διευκρινίστηκε πως δεν θα υπάγονταν σε κάποια κατηγορία, όσα πρόσωπα ζούσαν από τα εισοδήματά τους ή δεν είχαν επάγγελμα όπως οι γυναίκες, που ασχολούνταν με τα οικιακά και τα παιδιά. Επίσης, όσοι ασκούσαν δύο ή περισσότερα επαγγέλματα θα δήλωναν μόνο το κύριο. Τέλος, οι επαγγελματίες θα έπρεπε μαζί με το επάγγελμα να δηλώνουν και το είδος του. Για παράδειγμα όχι απλά έμπορος αλλά έμπορος σιτηρών, έμπορος ψιλικών κ.λπ., καθώς σύμφωνα με τις εκδοθείσες οδηγίες *«όστις γράφει απλώς έμπορος, υπάλληλος κ.λπ. είναι ως να μη γράφει τίποτε»*.

Τα επαγγέλματα *«καθ'άπαν το βασίλειον»*, παρουσιάζονταν σε έντεκα κατηγορίες: γεωργία-δάση, αλιεία-θήρα, κτηνοτροφία, βιοτεχνία, εμπόριο, ελευθέρια επαγγέλματα, δημόσια και δημοτική υπηρεσία, θρησκευτικοί λειτουργοί, δημόσια δύναμη, προσωπικές και οικιακές υπηρεσίες. Η ενδέκατη κατηγορία αποτελούσε τον οικονομικά μη ενεργό πληθυσμό. Κάθε κατηγορία διαιρέθηκε σε υποκατηγορίες, τις λεγόμενες «κλάσεις», οι οποίες έφθαναν τις 192.

Για πρώτη φορά στην επίσημη στατιστική ορολογία της Ελλάδας ομαδοποιήθηκαν τα επαγγέλματα σε κατηγορίες, λαμβάνοντας ως τίτλο ένα αφηρημένο ουσιαστικό και όχι την ομάδα επαγγέλματος, όπως γινόταν στις προηγούμενες απογραφές (π.χ. γεωργία αντί γεωργοί, εμπόριο αντί έμποροι κ.λπ.). Χωρίς δηλαδή να έχει εισαχθεί η έννοια των *«κλάδων οικονομικής δραστηριότητας»*, χρησιμοποιείται κανονικά η ονοματολογία αυτών.

Στα πρόσωπα *«άνευ επαγγέλματος»* που καταγράφηκαν, συμπεριλήφθηκαν οι εισοδηματίες, οι συνταξιούχοι, οι μαθητές, οι νοικοκυρές, όσοι δεν εργάζονταν λόγω ηλικίας καθώς και μερικά πρόσωπα που δεν εξακριβώθηκε το επάγγελμά τους. Μάλιστα, αν εξαιρέσουμε τα πρόσωπα των οποίων δεν εξακριβώθηκε το επάγγελμα, η τελευταία αυτή κατηγορία αποτελεί τον οικονομικά μη ενεργό πληθυσμό της χώρας, καθώς η κατηγορία αυτή, αποτελούμενη από 1.896.182 άτομα, προστιθέμενη στον συνολικό ενεργό πληθυσμό 735.770, δίνει τον συνολικό απογραφέντα πληθυσμό, δηλαδή 2.631.952 άτομα.

---

³⁶ Στο συγκεκριμένο δελτίο γίνεται χρήση του όρου «επάγγελμα» και όχι του όρου «απασχόληση».

Ο ενεργός πληθυσμός κατά την απογραφή αυτή καθορίστηκε με κριτήριο το σύνθηες επάγγελμα και περιλάμβανε άτομα ανεξαρτήτως ηλικίας, τα οποία διαχωρίζονταν σε «άρρενα» και «θήλυ», χωρίς ωστόσο να μας δίνει περισσότερα στοιχεία σχετικά με την ηλικία τους, σε αντίθεση με τις επόμενες απογραφές κατά τις οποίες ο οικονομικά ενεργός πληθυσμός αποτελείται μόνο από άτομα ηλικίας 10 ετών και άνω. Το γεγονός αυτό είχε ως αποτέλεσμα, να μην είναι εφικτό να διεξαχθούν διάφορα συμπεράσματα σχετικά με τη μορφή και τη σύσταση του ενεργού πληθυσμού, αλλά και με τα ποσοστά της παιδικής εργασίας της εποχής.

Επίσης, ένα ακόμη πρόβλημα προκύπτει από την ανεπάρκεια των στατιστικών δεδομένων της εποχής και είχε να κάνει με την υποτίμηση του όγκου της εργατικής δύναμης, που οφείλεται κυρίως στη συγκεντρωτική παρουσία των αποτελεσμάτων των απογραφών, κατά γενικές κατηγορίες, καθώς και την ύπαρξη μιας πλειάδας ονομάτων που χαρακτήριζαν τα επαγγέλματα³⁷.

Παρόλο που η απογραφή του 1907 παρουσιάζει μεγάλη πρόοδο συγκριτικά με τις προγενέστερες, σημειώνει ωστόσο σημαντικές ελλείψεις που έχουν να κάνουν με την έλλειψη πείρας και οργάνωσης του στατιστικού κλάδου. Όμως, με το πέρασμα των χρόνων και συγκεκριμένα το 1925, αρχίζει μια νέα, ανοδική περίοδος για τη Στατιστική. Ιδρύεται η Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, εντός των αρμοδιοτήτων του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας³⁸, και αναλαμβάνει την αποκλειστική αρμοδιότητα κάθε επίσημης στατιστικής εργασίας. Τότε αρχίζει η προώθηση και η εκτέλεση πλήθους στατιστικών εργασιών και κυρίως αυτών που είχαν ως άμεσο αντικείμενο τα δημογραφικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού. Βασικό αποτέλεσμα των ανωτέρω ήταν η βελτίωση και η ακρίβεια των μετέπειτα στατιστικών καταγραφών.

Έπειτα, λοιπόν, από τη μελέτη των επαγγελματικών κλάδων του 1907 προκύπτουν συνοπτικά τα ακόλουθα στατιστικά αποτελέσματα. Η κατηγορία «γεωργία-δάση» απασχολούσε συνολικά 257.532 άτομα, πιο συγκεκριμένα 252.360 άνδρες και 5.172 γυναίκες. Συγκρίνοντας αυτά τα αποτελέσματα με εκείνα της απογραφής του 1879³⁹ παρατηρείται εμφανής μείωση του αγροτικού πληθυσμού. Η συγκεκριμένη ελάττωση του αγροτικού πληθυσμού οφείλεται στην ανάπτυξη του

---

³⁷ Μπαφούνης Γ., «Ο σχηματισμός του εργατικού δυναμικού στον Πειραιά» στο *Νεοελληνική πόλη: οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας, Αθήνα, 1984, σ. 561.

³⁸ www.statistics.gr

³⁹ Το 1879 η αναλογία των αγροτών επί του συνολικού πληθυσμού της Ελλάδας ήταν 12,4%, ενώ το 1907 9,8%, δηλαδή έκτοτε ελαττώθηκε ο γεωργικός πληθυσμός της Ελλάδας κατά 2,6%.

εμπορίου και της βιομηχανίας, αλλά και στη μετανάστευση καθώς το μεγαλύτερο μέρος των μεταναστών προερχόταν από την αγροτική τάξη. Ωστόσο, τονίζεται στο δημοσίευμα του απογραφικού δελτίου, ότι ο πραγματικός αριθμός των ασχολούμενων στη γεωργία ήταν μεγαλύτερος από αυτόν που παρουσίαζε ο πίνακας της απογραφής, διότι δεν είχε συμπεριληφθεί η κατηγορία «*χειρώνακτες άνευ μνείας ειδικότητας*», πολλοί εκ των οποίων απασχολούνταν σε γεωργικές εργασίες με ημερομίσθιο.

Εν συνεχεία, στην κατηγορία «αλιεία-θήρα» εργάζονταν 6.144 άτομα, εκ των οποίων τα 6.130 ήταν άνδρες και μόνο τα 14 γυναίκες. Ωστόσο, δεν μπορεί να γίνει σύγκριση με τα προηγούμενα έτη, καθώς δεν υπάρχουν στοιχεία σχετικά με τον συγκεκριμένο κλάδο, αφού κατά τις απογραφές του 1861, του 1870 και του 1879, οι αλιείς συμπεριλήφθηκαν στους ναυτικούς. Το γεγονός διαφορετικής κατάταξης των επαγγελματιών από απογραφή σε απογραφή, αποτελεί αδυναμία του στατιστικού κλάδου.

Στον κλάδο της «κτηνοτροφίας» κατατάχτηκαν 70.560 άτομα, πιο συγκεκριμένα 68.760 άνδρες και 1.800 γυναίκες. Μάλιστα, το επάγγελμα του κυνηγού (που υπάγεται στον κλάδο της κτηνοτροφίας) δήλωσαν κατά το 1907 274 άτομα, εκ των οποίων οι περισσότεροι (68) απεγράφησαν στη Στερεά Ελλάδα και την Εύβοια, καθώς και στην Πελοπόννησο (67).

Στον κλάδο της «βιοτεχνίας» κατατάχτηκαν 189.443 εργάτες, δηλαδή 165.618 άνδρες και 23.825 γυναίκες. Η κατηγορία «βιοτεχνία», η οποία είχε ως υπότιτλο τη «*Βιομηχανία, χειροτεχνία, χειρώνακτική*», περιλάμβανε το μεγαλύτερο αριθμό εργατών. «*Εκ πρώτης όψεως το γεγονός ότι η λέξη "βιομηχανία" εμφανίζεται ως υπότιτλος και όχι ως τίτλος αυτής της κατηγορίας, φανερώνει την κυριαρχία της παραδοσιακής βιοτεχνικής-οικοτεχνικής επιχείρησης*»⁴⁰. Παρόλο που η κατηγορία αυτή υποδιαιρείται σε 97 κλάσεις, αρκετές από αυτές περιλαμβάνουν περισσότερα από ένα επαγγέλματα. Έτσι, δεν διατίθενται ποσοτικά στοιχεία για τις επιμέρους επαγγελματικές υποδιαιρέσεις. Για παράδειγμα η κλάση «*υφανταί, εριουργοί, φλανελλοποιοί, ταπητουργοί, μεταξουργοί, νηματουργοί, ζάνται*» περιλαμβάνει πολλά επαγγέλματα, χωρίς να παρέχονται ξεχωριστά για το καθένα αριθμοί. Ωστόσο, είναι χαρακτηριστικό ότι στον τομέα της βιομηχανίας, στον οποίο κατατάσσονταν και τα μεταλλεία-ορυχεία κ.λπ., ενώ το ποσοστό του παρέμενε στάσιμο στα 10-11% κατά τις προηγούμενες απογραφές (1861, 1870, 1879), παρουσιάζει εντυπωσιακή

---

⁴⁰ Σαλίμπα Ζ., *Γυναίκες εργάτριες στην Ελληνική Βιομηχανία και στη Βιοτεχνία (1870-1922)*, ΙΑΕΝ, Αθήνα, 2004, σ. 24.

διαφοροποίηση κατά την απογραφή του 1907, με συμμετοχή των επαγγελματιών του δευτερογενή τομέα κατά 19%.

Στην κατηγορία του «εμπορίου» απασχολούνταν 82.017 άτομα, εκ των οποίων 81.087 ήταν άνδρες και 930 γυναίκες. Μάλιστα ο τριτογενής τομέας παρουσιάζει συνεχή αύξηση από το 1861 μέχρι το 1907, καθώς το συγκεκριμένο διάστημα το ποσοστό του ανήλθε βαθμηδόν από 3% σε 11%.

Ο αριθμός των απασχολούμενων στην κατηγορία της «μεταφοράς» ήταν 34.763, δηλαδή 34.702 άνδρες και μόνο 61 γυναίκες. Ως προς την αναλογία μεταφοράς και συγκοινωνίας παρατηρείται συνεχής ελάττωση από απογραφής σε απογραφή της συμμετοχής του ενεργού πληθυσμού.

Στον κλάδο των «ελευθέρων επαγγελματιών» ο συνολικός αριθμός των απασχολούμενων ήταν 21.732, εκ των οποίων 17.689 ήταν άνδρες και 4.043 γυναίκες. Μάλιστα, η αναλογία των ελευθέρων επαγγελματιών ποίκιλλε σε όλες τις απογραφές μεταξύ 3% και 5% του μεγίστου ποσοστού παρατηρούμενου κατά το 1907.

Στις «δημόσιες και δημοτικές υπηρεσίες» εργάζονταν 12.448 άτομα, πιο συγκεκριμένα 12.303 άνδρες και 145 γυναίκες. Στον συγκεκριμένο κλάδο η μέγιστη αναλογία παρατηρείται κατά το 1879 (7%), έκτοτε καταγράφεται συνεχής ελάττωση της αναλογίας, η οποία έφτασε σε 5% κατά το 1907.

Στον κλάδο των «θρησκευτικών λειτουργιών» εντάσσονταν 9.435 άτομα, εκ των οποίων 8.576 ήταν άνδρες και 859 γυναίκες. Και ενώ κατά τις παλαιότερες απογραφές (1861, 1870, 1879) υπήρχε ένας εκκλησιαστικός επί 244-249 κατοίκων, κατά το 1907 υπήρχε ένας επί 279. Από την άλλη μεριά, ο κλάδος της «δημόσιας δύναμης» απασχολούσε 19.894 άτομα, τα οποία όπως ήταν φυσικό προέρχονταν από τον ανδρικό πληθυσμό.

Τέλος στις «προσωπικές και οικιακές υπηρεσίες» απασχολούνταν 31.802 άτομα, εκ των οποίων τα 11.599 ανήκαν στον ανδρικό πληθυσμό και τα 20.203 στον γυναικείο. Η αναλογία του συγκεκριμένου κλάδου από 7% κατά το 1861 και το 1870 ανήλθε στο μέγιστο, δηλαδή σε 9% κατά το 1879, έκτοτε δε ελαττώθηκε και κατήλθε σε 5% κατά το 1907. Ωστόσο, μελετώντας κανείς τον συγκεκριμένο κλάδο θα πρέπει να έχει στον νου του πως σύμφωνα με τη φορολογική νομοθεσία της εποχής, από τον φόρο επιτηδεύματος εξαιρούνταν οι υπηρέτες, γεγονός που προκαλούσε μια δυσανάλογη, σε σχέση με τον ενεργό πληθυσμό, αύξηση του αριθμού τους στις εκάστοτε δημοσιεύσεις. Η αναλυτικότερη εξέταση των απογραφικών πινάκων όμως

παρουσιάζει ότι «κάτω από την ένδειξη υπηρέτης κρύβεται σε μεγάλο ποσοστό, μισθωτή εργασία, δηλαδή εργατική δύναμη»⁴¹.

Σημαντικοί παράγοντες διαμόρφωσης του ενεργού πληθυσμού

Σύμφωνα με την ανωτέρω καταγραφή και παρουσίαση της πορείας του ενεργού πληθυσμού των αρχών του 20ού αιώνα προκύπτουν διάφορα ερωτήματα. Ποια ήταν τα ιστορικά, οικονομικά, κοινωνικά και δημογραφικά γεγονότα που συντάραξαν την πορεία της χώρας και ακολούθως την πορεία του ενεργού πληθυσμού και κατά πόσο συνέβαλαν στον σχηματισμό και τη διαμόρφωση του; Για να απαντήσει κανείς στα ανωτέρω θα πρέπει να έχει στον νου ορισμένα γεγονότα τα οποία έδρασαν αλυσιδωτά και είχαν σοβαρό αντίκτυπο στη μορφή του ενεργού πληθυσμού. Ως αφετηρία θεωρείται η σταφιδική κρίση που έπληξε τους αγροτικούς πληθυσμούς στα τέλη του 19ου αιώνα, και είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού το οποίο προερχόταν από τον αγροτικό χώρο και έπρεπε άμεσα κάπου να διοχετευθεί, προς αποφυγήν κοινωνικών αναταραχών. Οι επιλογές ήταν η εσωτερική μετανάστευση από τη μια και η διόγκωση του εργατικού δυναμικού στις πόλεις, με βασική συνέπεια την ενίσχυση του βιομηχανικού κλάδου, που ωστόσο την εποχή εκείνη δεν ήταν σε θέση να απορροφήσει τα πληθυσμιακά αγροτικά αποθέματα. Ενώ από την άλλη, παρουσιάζεται η επιλογή της υπερατλαντικής μετανάστευσης.

Η κρίση της υπαίθρου

Μια σημαντική φάση στον σχηματισμό της εργατικής δύναμης στην Ελλάδα εντοπίζεται χρονικά στις αρχές του 20ού αιώνα και σχετίζεται άμεσα με την αγροτική κρίση που εκδηλώθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1890. Η χρόνια κρίση της σταφίδας (1893-1914 περίπου), σε συνδυασμό με άλλες παροδικότερες κρίσεις στον αγροτικό τομέα (οιλική κρίση 1905-1908), τη χρεοκοπία του Ελληνικού Δημοσίου (1893) και τη συνακόλουθη μείωση των δημόσιων επενδύσεων, περιόρισε δραστικά την εποχική απασχόληση και έπληξε τους μικροκαλλιεργητές. Αν προστεθούν τα προβλήματα που δημιουργούσαν η ανεξέλεγκτη τοκογλυφία, ο καθημερινός μόχθος για την επιβίωση και οι οικονομικές υποχρεώσεις που υπέβαλλε ο θεσμός της προίκας⁴², μπορεί κανείς να έχει μια σφαιρική εικόνα της οικονομικής εξαθλίωσης

⁴¹ Μπαφούνης Γ., «Ο σχηματισμός του εργατικού δυναμικού...», *ό.π.* σ. 561.

⁴² Κιτρόεφ Α., «Η υπερατλαντική μετανάστευση», στο, *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, 1922-1940 οι Απαρχές*, τόμος Α1, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2002, σ. 134.

του αγροτικού δυναμικού των αρχών του 20ού αιώνα, που οδηγήθηκε στη μετανάστευση, εσωτερική και εξωτερική.

Μάλιστα, σύμφωνα με τον Β. Παναγιωτόπουλο *«όποιος μιλά για αγροτική έξοδο, μιλάει για ένα διπολικό σχήμα όπου στο ένα μέρος στέκει ο κόσμος της υπαίθρου σε κατάσταση κρίσης ή στασιμότητας, και στο άλλο ο κόσμος της πόλης στη φάση της βιομηχανικής του ανάπτυξης, έτοιμος να δεχθεί ή απλώς να επωφεληθεί, από το ανθρώπινο δυναμικό της υπαίθρου, αλλά και υποχρεωμένος να το μετατρέψει σε εργατική δύναμη και στις δοσμένες συνθήκες της καπιταλιστικής ανάπτυξης, σε προλεταριάτο»*⁴³.

Εσωτερική μετανάστευση

Από την άλλη μεριά, μέρος των ανθρώπων που μετανάστευαν στις πόλεις από τις αγροτικές περιοχές, έβρισκε βιοποριστική απασχόληση στον δευτερογενή και τριτογενή τομέα. Ο αριθμός των κατοίκων στις πρωτεύουσες των νομών, αυξήθηκε σημαντικά. Κατά το 1907 οι πόλεις συγκέντρωναν το 24% του συνολικού πληθυσμού της χώρας. Οι ρυθμοί αστικοποίησης εντεινόνταν, καθώς παρατηρείται η τάση συγκέντρωσης των εργατών στις πόλεις. Το ποσοστό των απασχολούμενων σε αστικά επαγγέλματα στο σύνολό του ενεργού πληθυσμού αυξανόταν στο διάστημα μεταξύ 1879 και 1907 διαρκώς. Χαρακτηριστικό των εργατών από την ύπαιθρο ήταν ότι μετανάστευαν σε συγκεκριμένες χρονικές περιόδους συνήθως όταν υπήρχε παύση των αγροτικών εργασιών. Παρακολουθώντας την πορεία των συγκεκριμένων εργατών συμπεραίνει κανείς ότι παρόλο που η αγροτική έξοδος στην Ελλάδα δεν λειτούργησε καταλυτικά για την αγροτική κοινωνία, συγκεντρώνοντας εξαθλιωμένες ομάδες εργατών στις πόλεις, όπως συνέβη σε άλλες χώρες, *«αυτό οφείλεται στη θεωρητική δυνατότητα των αγροτών οι οποίοι εργάζονταν κι ως μισθωτοί εργάτες, να επιστρέφουν κατά καιρούς στις μικρές τους ιδιοκτησίες»*⁴⁴.

Ωστόσο, θα πρέπει να τονίσουμε ότι το ευνοϊκότερο αποτέλεσμα που είχε η εσωτερική μετανάστευση κατά τις αρχές 20ού αιώνα, ήταν πως για πρώτη φορά στην Ελλάδα σχηματίστηκε σε τόσο σύντομο χρονικό διάστημα κάποιο εργατικό δυναμικό, τροφοδοτώντας τη βιομηχανία. Επίσης, η ζήτηση εκ μέρους του αυξημένου

---

⁴³ Παναγιωτόπουλος Β., «Αγροτική έξοδος και σχηματισμός της εργατικής δύναμης στην ελληνική πόλη» στο, *Νεοελληνική πόλη : οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας, Αθήνα, 1984, σ. 521.

⁴⁴ Φουντανόπουλος Κ., «Μισθωτή εργασία», στο, *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, 1922-1940 οι Απαρχές*, τόμος Α1, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2002, σ. 90.

αστικού πληθυσμού γέννησε πλήθος μικρών επιχειρήσεων και αναζωογόνησε τη βιομηχανία βασικών αγαθών⁴⁵.

Βιομηχανία

Στα τέλη του 19ου και στις αρχές 20ού μεταξύ του 1890 και του 1914, η Ελλάδα βρίσκεται σε διαδικασία εκβιομηχάνισης. Ο τύπος, ωστόσο, της εκβιομηχάνισης που προωθείτο, «*με μονάδες μικρού μεγέθους, εντάσεως εργασίας βασικών καταναλωτικών αγαθών και χωρίς μόνιμες διεξόδους στις εξωτερικές αγορές, έφθασε στα όριά του γύρω στα μέσα της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα, με ανατίμηση της δραχμής, την κρίση των εξαγωγικών βιομηχανιών και τους περιορισμούς των εσωτερικών αγορών*»⁴⁶.

Ωστόσο, η δομή της βιομηχανίας παρουσίασε μια σχετική στασιμότητα, καθώς δεν σημείωσε καμιά σημαντική πρόοδο. Μια από τις αιτίες που συνέβαλαν στην καθυστέρηση της εγχώριας εκβιομηχάνισης υπήρξε η ανεπαρκής διάθεση εργατικού δυναμικού, η στενότητα της αγοράς εργασίας, καθώς και το υψηλό κόστος της εργασίας στην Ελλάδα. Το φαινόμενο οφείλεται κυρίως στο ότι οι διαθέσιμες ποσότητες εργασίας και κεφαλαίου διοχετεύονταν προς άλλες κατευθύνσεις και όχι στην εγχώρια βιομηχανία. Πιο συγκεκριμένα τα δημογραφικά περισσέυματα διοχετεύονταν προς τη μετανάστευση, και τα κεφάλαια, χρησιμοποιούνταν με τρόπους που κατέληγαν «*σε μια χρόνια αδυναμία επενδύσεων στην υποδομή της οικονομίας και στη μεταποίηση*»⁴⁷.

Στα αίτια της ανεπάρκειας της διαθέσιμης εργατικής δύναμης, εκτός από την εκτεταμένη μετανάστευση των αγροτών στο εξωτερικό που ήδη αναφέρθηκε ανωτέρω, θα πρέπει να προστεθεί και η απουσία της δημογραφικής έκρηξης, που χαρακτήριζε τις παραμονές της βιομηχανικής επανάστασης στις δυτικοευρωπαϊκές χώρες. Η κυριαρχία της μικρής αγροτικής ιδιοκτησίας, που απέτρεπε τις κοινωνικές συγκρούσεις, καθώς επίσης και η ενίσχυση της μικρής ιδιοκτησίας μέσω των εμβασμάτων που έστελναν οι μετανάστες από το εξωτερικό. Τέλος, σημαντική

---

⁴⁵ Δερτιλής Γ., *Η Ιστορία του Ελληνικού Κράτους 1830-1920*, τόμος Β', Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2005, σ. 851.

⁴⁶ Χριστίνα Αγριαντώνη, «Βιομηχανία», στο, *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, 1922-1940 οι Απαρχές*, τόμος Α1, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2002. σ. 173.

⁴⁷ Δερτιλής Γ., *Ελληνική Οικονομία (1830-1910) και Βιομηχανική Επανάσταση*, Α. Σάκκουλα, Αθήνα, 1984, σ. 40.

παράμετρος ήταν και η διόγκωση του κρατικού μηχανισμού, ο οποίος απορροφούσε τα πληθυσμιακά πλεονάσματα της υπαίθρου που μετανάστευαν στις πόλεις⁴⁸.

Συμπερασματικά, παρόλο που η κρίση του αγροτικού χώρου δημιούργησε μια στροφή προς το δευτερογενή τομέα, είναι γεγονός πως η βιομηχανία δεν προσέφερε μια σημαντική διέξοδο. Οι αγρότες, ακτήμονες και μικροϊδιοκτήτες, δεν μετατράπηκαν σε ημερομίσθιους εργάτες, παρά μόνο σε μικρό ποσοστό τους ή εποχιακά, με αποτέλεσμα ο κόσμος της υπαίθρου να στραφεί προς την εξωτερική μετανάστευση.

Υπερατλαντική μετανάστευση

Από τα τέλη του 19ου και ειδικότερα κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, η μετανάστευση προς τον νέο κόσμο εμφανίζει αλματώδεις ρυθμούς και πρωτοφανή για τα ελληνικά δεδομένα ύψη, παίρνοντας τη μορφή διαρροής αξιόλογου μέρους του πληθυσμού της χώρας, χαρακτηρίστηκε «*αληθής αιμορραγία εθνική*»⁴⁹.

Στην Ελλάδα, η μετανάστευση έπληξε αρχικά κυρίως τους πληθυσμούς των μικροϊδιοκτητών της ενδοχώρας, οι οποίοι συμπλήρωναν το εισόδημά τους με εποχική έμμισθη εργασία στις παράλιες, σταφιδοπαραγωγές επαρχίες οι οποίες πλήγηκαν από τη σταφιδική κρίση.

Επιπροσθέτως, αντίθετα με άλλες ευρωπαϊκές χώρες η Ελλάδα μη έχοντας αναπτύξει σημαντικό βιομηχανικό τομέα, δεν ήταν σε θέση να προσφέρει μια εναλλακτική λύση απασχόλησης στους αγροτικούς πληθυσμούς, που δεν ήταν σε θέση ν' αντιμετωπίσουν την αύξηση της φορολογίας, τα υψηλά επιτόκια και το υψηλότερο εργασιακό και παραγωγικό κόστος, με αποτέλεσμα να επιλέγουν τον δρόμο της εξωτερικής μετανάστευσης.

Σύμφωνα, ωστόσο, με τον Β. Παναγιωτόπουλο η σταφιδική κρίση και η κατάρτιση του αγροτικού κλήρου στη Νότια Ελλάδα ή οι τσιφλικικές σχέσεις στη Θεσσαλία θα πρέπει να θεωρηθούν συμπληρωματικές και ως κύριες αιτίες τις μετανάστευσης να προταθούν «*τα υψηλά ημερομίσθια στην Αμερική, το "φάντασμα" ενός εύκολου πλουτισμού, οι έξω- βιομηχανικές δραστηριότητες και οι ψυχολογικοί λόγοι που βέβαια δεν απουσιάζουν από τέτοια μαζικά κινήματα*»⁵⁰.

---

⁴⁸ Φουντανόπουλος Κ., «Μισθωτή...», ό.π., σ. 88.

⁴⁹ Κλαδάς Σ., *Η ανεργία εν Ελλάδι: αίτια και μέτρα αντιμετώπισεως αυτής*, Τύποις Ερμού, Αθήναι, 1935, σ. 9.

⁵⁰ Παναγιωτόπουλος Β., «Αγροτική έξοδος και σχηματισμός...», ό.π., σ. 523.

Από την άλλη μεριά, το μεταναστευτικό φαινόμενο συνδέεται και με την οικονομική πρόοδο των ΗΠΑ, την εκβιομηχάνιση και τη διαθεσιμότητα της γης που είχαν ως συνέπεια την αυξανόμενη ζήτηση εργατικών χεριών στην Αμερική. Το γεγονός ότι η αμερικανική οικονομία μπορούσε να απορροφά προσωρινούς ανειδίκευτους εργάτες σε μη ειδικευμένες θέσεις εργασίας, ταίριαζε απόλυτα με τις ανάγκες των πρώτων Ελλήνων μεταναστών⁵¹.

Αποτέλεσμα όλων των παραπάνω ήταν η σοβαρή συρρίκνωση του ποσοστού αύξησης του πληθυσμού (κυρίως του ενεργού) στις αρχές του 20ού. Υπολογίζεται ότι από τον μεταναστευτικό πυρετό του τέλους του 19ου και των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα ο ελλαδικός πληθυσμός έχασε μόνο κατά την εικοσιπενταετία 1896-1921 415.000 κατοίκους. Από την άποψη εξάλλου του ρυθμού των μεταναστεύσεων αρκούν να αναφερθούν εδώ οι ποσοστιαίες αυξήσεις 237% από το 1901 ως το 1910.

Η έλλειψη επίσημης στατιστικής μετανάστευσης είχε ως αποτέλεσμα στην απογραφή του 1907 να είναι άγνωστος ο ακριβής αριθμός όλων των μεταναστών στο εξωτερικό κατά την απογραφική περίοδο 1896-1907. Ωστόσο, ήταν γνωστός ο αριθμός των Ελλήνων που μετανάστευσαν στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, καθώς υπήρξαν οι επίσημοι μεταναστευτικοί πίνακες, τους οποίους γνωστοποίησε ο πρέσβης της Ελλάδας στην Ουάσιγκτον Λ. Κορομηλάς. Αναφορικά με αυτούς, ο αριθμός των Ελλήνων μεταξύ 1896-1907 ανήλθε γύρω στους 135.000⁵². Ωστόσο, στις αρχές του 1920 σταματά η μεγάλη εισροή προς τις ΗΠΑ. Η πτώση αυτή οφείλεται κυρίως στους περιορισμούς στην είσοδο μεταναστών που επέβαλαν οι χώρες υποδοχής.

Αλλά η σημασία αυτής της πληθυσμιακής αιμορραγίας δεν έγκειται μόνο στα ποσοτικά μεγέθη: το ανθρώπινο δυναμικό που μετανάστευε, ανήκε κατά ένα σεβαστό ποσοστό (14-19%) στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό της Ελλάδας (15-44 ετών)⁵³. Για το λόγο αυτό επηρέαζαν « σε υψηλό βαθμό τον όγκο και τη σύνθεση του ενεργού πληθυσμού, τόσο στις χώρες εκροής όσο και στις χώρες εισροής, ελαφρώνοντας τις πρώτες από την πλεονάζουσα προσφορά εργασίας και προμηθεύοντας τις άλλες με το εργατικό δυναμικό που τους λείπει»⁵⁴. Επίσης, δεν πρέπει να παραληφθεί ότι η εκροή πληθυσμού (άρρενος, άγαμου και νεανικού) με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τη

⁵¹ Κιτρόεφ Α., «Η υπερατλαντική...», ό.π., σ. 132.

⁵² Υπουργείο Εσωτερικών, Υπηρεσία Απογραφής, Στατιστικά αποτελέσματα της γενικής απογραφής του πληθυσμού, κατά την 27^η Οκτωβρίου 1907, Γ. Χωματιανός (επιμ.) Αθήναι, 1909, σ. νγ.

⁵³ Χασιώτης Ι., *Επισκόπηση της Ιστορίας της Νεοελληνικής Διασποράς*, ΒΑΝΙΑΣ, 1993, σ. 91-93.

⁵⁴ Ρηγίνος Μ., *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια...*, ό.π., σ. 68.

δυναμικότητα και την καλή υγεία του, είχε σημαντικό αντίκτυπο στη μείωση της γαμηλιότητας και της γεννητικότητας.

Αναμφισβήτητα η μετανάστευση επηρέασε τη μορφή του οικονομικά ενεργού πληθυσμού των αρχών του 20ού αιώνα. Πιο συγκεκριμένα, στέρησε από την πόλη και την εθνική βιομηχανία την εργατική δύναμη που θα τους πρόσφερε μια ενδεχόμενη «βαθεία οικονομικο-κοινωνική κρίση του κόσμου της υπαίθρου»⁵⁵. Πιο αναλυτικά η μετανάστευση στέρησε την οικονομία από εργατικά χέρια, κράτησε τα ημερομίσθια σε υψηλά επίπεδα και μείωσε το ανθρώπινο δυναμικό του αγροτικού χώρου. Ωστόσο, δεν πρέπει να παραληφθεί ότι η απουσία των ανδρών είχε δημιουργήσει θέσεις εργασίας για τον γυναικείο ενεργό πληθυσμό.

Ο χώρος της υπαίθρου από την άλλη μεριά, αν και ανακουφίστηκε από τις δημογραφικές πιέσεις που είχε υποστεί, ωστόσο εξαιτίας του μεταναστευτικού ρεύματος, «η μεγάλη ιδιοκτησία δεν μπορούσε ν' αντιμετωπίσει τις ανάγκες της για εργατικά χέρια και έτεινε προς τη στασιμότητα, τη παρακμή και τη συρρίκνωση, ενώ αντιθέτως επεκτεινόταν η μικρή. Αλλά και στη μικρή ιδιοκτησία η στενότητα εργασιακού δυναμικού και η άνοδος ημερομισθίων εποχιακής εργασίας οδήγησαν σε ορισμένους εξαναγκασμούς: χαμηλή ολική παραγωγή, συγκυριακές καλλιεργητικές προτιμήσεις, περιορισμένες βελτιώσεις μεθόδων στις πιο προβληματικές καλλιέργειες»⁵⁶.

Ωστόσο, η μετανάστευση⁵⁷ είχε και κάποια πλεονεκτήματα για τον ελληνικό πληθυσμό. Τα εμβάσματα των μεταναστών ήταν πολύ σημαντικά για τις οικογένειές τους, ενώ ωφελούταν και η εθνική οικονομία από αυτά καθώς ενδυνάμωναν τα συναλλαγματικά αποθέματα της χώρας και, συνέτειναν στην εξισορρόπηση του εμπορικού ισοζυγίου της Ελλάδας. Τέλος, αξιοσημείωτο είναι το γεγονός πως αν δεν υπήρχε η ασφαλιστική δικλείδα της μετανάστευσης, θα υπήρχε πλεονάζον εργατικό δυναμικό το οποίο θα ζούσε στα όρια της φτώχειας και της εξαθλίωσης. Στην ουσία η μετανάστευση διοχέτευε στο εξωτερικό «την ανεργία, την περιθωριακότητα και τις κοινωνικές εντάσεις, και είναι σε μεγάλο βαθμό υπεύθυνη για την έλλειψη εργατικών χεριών»⁵⁸.

⁵⁵ Παναγιωτόπουλος Β., «Αγροτική έξοδος και σχηματισμός...», ό.π., σ. 523.

⁵⁶ Δερτιλής Γ., Ελληνική Οικονομία (1830-1910)..., ό.π., σ. 50.

⁵⁷ Περισσότερα στοιχεία για τη μετανάστευση: Βαλαώρας Β., *Ο Ελληνισμός των Ηνωμένων Πολιτειών*, τύποις Π. Λεώνη Αθήνα, 1937 και Bernard Kayser, *Ανθρωπογεωγραφία της Ελλάδος: στοιχεία δια τη μελέτην της αστυφιλίας*, ΕΚΚΕ, Αθήναι, 1968, σ.77-89.

⁵⁸ Λεοντίδου Λ., *Πόλεις της σιωπής: εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909 – 1940*, Πολιτιστικό και Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα, 1989, σ. 117.

Υπήρχαν όμως και ορισμένες έμμεσες συνέπειες του μεταναστευτικού φαινομένου που, σε συνδυασμό με το σύστημα της μικροϊδιοκτησίας και τις ειδικές συνθήκες διαμόρφωσης της ελληνικής κοινωνίας, ήταν σημαντικά εμπόδια για τον καπιταλιστικό μετασχηματισμό και τη βιομηχανία⁵⁹.

Ο Ενεργός πληθυσμός στα τέλη της δεκαετίας του 1920

Αν προσπαθήσουμε να εξετάσουμε τον ενεργό πληθυσμό του Μεσοπολέμου θα πρέπει να έχουμε στον νου την ιδιαιτερότητα της σύνθεσής του, η οποία οφείλεται στις σημαντικές ιστορικές συνθήκες που συνέβησαν λίγα χρόνια νωρίτερα στην Ελλάδα (Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, Μικρασιατική καταστροφή, Συνθήκη Λωζάννης) και είχαν ως αποτέλεσμα τον έκ νέου καθορισμό των συνόρων της, καθώς και τη μεταβολή του μεγέθους και της σύστασης του πληθυσμού της. Τα ανωτέρω είχαν φυσικά αντίκτυπο στο μέγεθος και τη σύσταση του ενεργού πληθυσμού, καθώς και στη διαμόρφωση του σκηνικού απασχόλησης της χώρας.

Η εισροή των προσφύγων της Μικρασιατικής καταστροφής, οι οποίοι κατά μεγάλο μέρος εγκαταστάθηκαν στα αστικά κέντρα, καθώς και η εσωτερική μετανάστευση προς αυτά, είχαν ως αποτέλεσμα την αλματώδη αύξηση του αστικού πληθυσμού⁶⁰ και τη μεταβολή της σύνθεσης του ενεργού πληθυσμού⁶¹. Με αποτέλεσμα να ενισχυθούν ο δευτερογενής και ο τριτογενής τομέας, καθώς οι πρόσφυγες αντιπροσώπευαν πάνω από το μισό εργατικό δυναμικό στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία. Μάλιστα, σύμφωνα με τους μελετητές της εποχής η κύρια συμβολή των προσφύγων *«αφορά την επιδότηση της ελληνικής οικονομίας με παραγωγικό δυναμικό αποκομμένο από τις ρίζες που είχαν στην ύπαιθρο οι εσωτερικοί μετανάστες, με την εμπειρία της πόλης, με την κουλτούρα των ελληνικών κοινοτήτων της Ανατολής»*⁶².

Στατιστικά στοιχεία του ενεργού πληθυσμού

Τα επίπεδα του ενεργού πληθυσμού, παρουσιάζονται από τις κρατικές απογραφές της εποχής ως εξής: κατά το 1907 ο ενεργός πληθυσμός έφτανε στα 28%, κατά το 1920

⁵⁹ Δερτιλής Γ., *Ελληνική Οικονομία (1830-1910)*..., ό.π., σ. 51.

⁶⁰ Από 23% το 1920 υπερέβη το 31% το 1928.

⁶¹ Αν συγκρίνουμε τα σχετικά στοιχεία της απογραφής του 1920 και με αυτά της απογραφής του 1930, θα διαπιστώσουμε ότι ο συνολικός αριθμός των απασχολούμενων στην Ελλάδα υπερδιπλασιάστηκε.

⁶² Λιάκος Α., «Προβλήματα συγκρότησης εργατικής τάξης στην Ελλάδα», στο, *Αφιέρωμα στη μνήμη του Ν. Σβορώνου*, Στέφανος Παπαγεωργίου (επιμέλ.), Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα, 1992, σ. 241.

ανήλθε στα 35%, ενώ κατά το 1928 στα 42%⁶³. Η διόγκωση του ενεργού πληθυσμού μεταξύ του διαστήματος των απογραφών του 1907 και του 1928 είναι μεγάλη⁶⁴, γεγονός που έχει να κάνει με την αύξηση του πληθυσμού, λόγω της προσάρτησης των νέων εδαφών και της έλευσης των προσφύγων, αλλά και με την αύξηση της ομάδας των «παραγωγικών ηλικιών». *«Επίσης, οφείλεται στην ευνοϊκή οικονομική συγκυρία που ώθησε ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού, κυρίως γυναίκες και νεαρές ηλικίες, στην αναζήτηση απασχόλησης στον τομέα μεταποίησης»*⁶⁵.

Πιο συγκεκριμένα, ο ενεργός πληθυσμός⁶⁶, κατά την απογραφή του 1928, ανήλθε σε 2.603.553 άτομα, δηλαδή 1.927.363 άρρενες και 676.190 θήλεις, ενώ η πυκνότητα του ανήλθε σε 20,14 άτομα και το ακαθάριστο ποσοστό δραστηριότητας 41,96% (62,65% αρρένων και 21,61% θηλέων). Μάλιστα, παρατηρείται μια σχετικά μικρή αύξηση (από 57% το 1900 σε 62% το 1928) που εξηγείται από τους συνεχείς πολέμους, τα θύματα των οποίων αφορούν τις παραγωγικές ηλικίες. Το 1928 οι άνδρες αντιστοιχούσαν στο 73,77% του συνολικού ενεργού πληθυσμού και στο 75,32% του ανδρικού πληθυσμού άνω των 10 ετών⁶⁷. Την ίδια χρονιά, ο γυναικείος ενεργός πληθυσμός έφτανε στο 26,23% του συνολικού ενεργού πληθυσμού και στο 25,86% του γυναικείου πληθυσμού άνω των 10 ετών⁶⁸.

Τέλος, σύμφωνα με τα στατιστικά δεδομένα της εποχής διαπιστώνει κανείς ότι τις μεγαλύτερες αναλογίες παραγωγικού πληθυσμού παρουσιάζουν οι περιοχές της Δυτικής Θράκης και της Μακεδονίας, ο νομός Δράμας (58%)⁶⁹, οι επαρχίες Νέστου (63%), Ζυρνόβου (60%) και Ζίχνης (60%) της Ανατολικής Μακεδονίας, καθώς και η κοινότητα Λειβαδιάς (48.5%). Συμπεραίνοντας, ότι ο παραγωγικός πληθυσμός είναι μεγαλύτερος κατ' αναλογία στην ύπαιθρο παρά στους δήμους και στις μεγάλες κοινότητες⁷⁰.

---

⁶³ Βλέπε σχετικό πίνακα στην παρούσα μελέτη σ. 92.

⁶⁴ 1907: 727.085, 1928: 2.415.078

⁶⁵ Ρηγίνος Μ. *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια...*, ό.π., σ. 74.

⁶⁶ Κατά την απογραφή αυτή χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά επισήμως ο όρος «παραγωγικός» ή «ενεργητικός» πληθυσμός και όχι «οικονομικά ενεργός πληθυσμός».

⁶⁷ Υπάρχει μείωση 20,2% και αύξηση 7,1% αντίστοιχα σε σχέση με το 1907.

⁶⁸ Παρατηρείται αύξηση κατά 260% και 340% περίπου αντίστοιχα.

⁶⁹ Μη λαμβανομένου υπόψη του Αγίου Όρους, όπου η αναλογία αυτή φτάνει τα 99%.

⁷⁰ Επί του συνολικού πληθυσμού όλων των δήμων και μεγάλων κοινοτήτων η αναλογία του παραγωγικού πληθυσμού επί των αρρένων είναι 65%, ενώ επί του πληθυσμού της υπαίθρου χώρας, είναι αυτή μόνο 61%. Αντιθέτως επί των θηλέων η αναλογία παραγωγικού πληθυσμού είναι πολύ μικρότερη στους δήμους και τις μεγάλες κοινότητες παρά στην ύπαιθρο (15% έναντι 25%).

Ο πληθυσμός κατά κατηγορίες επαγγελμάτων

Η κατάταξη κατά επάγγελμα στην απογραφή του 1928 έγινε σύμφωνα με τη μεθοδολογία της εποχής. Ως τίτλος κάθε κατηγορίας τέθηκε, όπως και κατά την απογραφή του 1920, ένα αφηρημένο ουσιαστικό, χωρίς να έχει εισαχθεί δηλαδή η έννοια των κλάδων οικονομικής δραστηριότητας⁷¹. Μάλιστα, για πρώτη φορά διαπιστώνεται η διάκριση μεταξύ επαγγέλματος και κλάδου οικονομικής δραστηριότητας, καθώς, η κατάταξη κατ' επάγγελμα βασίστηκε στην επαγγελματική ειδικότητα κάθε ατόμου και όχι αναλόγως της ειδικότητας του καταστήματος ή εγκαταστάσεως, στην οποία εργαζόταν.

Η κλίμακα των επαγγελμάτων που χρησιμοποιήθηκε κατά την απογραφή του 1928, αποτελούταν από 13 κατηγορίες, ενώ κάθε κατηγορία υποδιαιρείτο σε κλάσεις ή ομάδες και κάθε ομάδα σε εδάφια ή είδη επαγγελμάτων. Οι δεκατρείς κατηγορίες επαγγελμάτων ήταν οι ακόλουθες: 1) Η γεωργία, που υποδιαιρούταν: στη γεωργία σε στενή σημασία και τα δάση. 2) Η κτηνοτροφία και η θήρα. 3) Η αλιεία. 4) Τα μεταλλεία και ορυχεία. 5) Η βιομηχανία, που περιλάμβανε: τις βιομηχανίες τροφίμων, τις χημικές βιομηχανίες, τις οικοδομικές βιομηχανίες κ.λπ., την παραγωγή και τη διανομή κινητήριας δύναμης, φωτός, ύδατος, θερμότητας και ψύχους, τη μεταλλουργία, τη βιομηχανία ξυλείας κ.λπ., τις βιομηχανίες δέρματος, τις υφαντικές βιομηχανίες, τις βιομηχανίες χάρτου, τις καπνοβιομηχανίες και τις βιομηχανίες άνευ άλλου προσδιορισμού. 6) Η μεταφορά και συγκοινωνία. 7) Η πίστη, συνάλλαγμα και μεσολάβηση. 8) Το εμπόριο, το οποίο χωριζόταν σε: εμπόριο τροφίμων, εμπόριο ειδών ενδυμασίας και στολισμού, εμπόριο ειδών οικοδόμησης, επίπλωσης, φωτισμού, θέρμανσης κ.λπ. των οικιών, εμπόριο άλλων ειδών, ξενοδοχεία, εστιατόρια, καφεενεία κ.λπ., εμπόριο άνευ άλλου προσδιορισμού και επιχειρήσεις παντός είδους. 9) Οι προσωπικές υπηρεσίες. 10) Τα ελευθέρια επαγγέλματα, στα οποία υπάγονταν η θρησκεία, η παιδεία, τα ιατρικά και νομικά επαγγέλματα, τα γράμματα, οι εφαρμοσμένες επιστήμες σωματοεία και οι καλές τέχνες. 11) Οι δημόσιες υπηρεσίες, στις οποίες συμπεριλαμβάνονταν η άμυνα της χώρας και η διοίκηση και η δικαιοσύνη. 12) Άνευ επαγγέλματος και 13) μη δηλώσαντες ή μη ορίσαντες ακριβώς το επάγγελμα. Τον παραγωγικό πληθυσμό, ωστόσο, αποτελούσαν οι 11 πρώτες κατηγορίες, καθώς και όσα άτομα από την 13^η κατηγορία, δήλωσαν απλώς την κοινωνική τους θέση, χωρίς να καθορίσουν το επάγγελμά τους, με αποτέλεσμα να

---

⁷¹ Μακρής Ε., «Ο οικονομικώς ενεργός πληθυσμός...», ό.π., σ. 175.

συμπεριληφθούν στον μη παραγωγικό πληθυσμό μαζί με τα άτομα «άνευ επαγγέλματος».

Μάλιστα, στο ατομικό δελτίο της απογραφής του 1928 είχαν δοθεί λεπτομερείς οδηγίες, προς διευκόλυνση των απογραφών, με σκοπό την ακρίβεια των αποτελεσμάτων. Μια από αυτές ήταν σχετικά με την καταγραφή των παιδιών και των γυναικών, καθώς με το πέρασμα του χρόνου οι στατιστικές καταγραφές βελτιώθηκαν με αποτέλεσμα οι συγκεκριμένες ευπαθείς ομάδες του ενεργού πληθυσμού να μην μένουν στην «αφάνεια». Έτσι, για να καθοριστεί ποιές γυναίκες και παιδιά έπρεπε να δηλώσουν επάγγελμα, δόθηκαν οι ακόλουθες οδηγίες: *«Διά τας γυναίκας και τα παιδιά (άνω των 10 ετών) που εργάζονται, θα δηλωθή επίσης το επάγγελμά των. Δηλαδή αν η γυναίκα εργάζεται στα κτήματα του συζύγου της, θα δηλώση και αυτή ότι είναι καλλιεργητής σιτηρών, αμπελουργός κ.λπ., καθώς και τα παιδιά. Αν βόσκη τα πρόβατα θα δηλώση ότι είναι κτηνοτρόφος, αν πλέκη ή υφαίνη επίσης θα το δηλώση και ούτω καθ' εξής. Μόνον δε αν δεν έχη καμμίαν εργασίαν που φέρει εισόδημα και ασχολείται μόνον εις το νοικοκυριό της, θα δηλώση ότι είναι άνευ επαγγέλματος»*⁷².

Ωστόσο, τα παιδιά κάτω των 10 ετών τα οποία δεν συμπεριλήφθησαν στους αναλυτικούς πίνακες των επαγγελμάτων, καθώς το ερώτημα σχετικά με το επάγγελμα απευθυνόταν σε άτομα ηλικίας 10 ετών και άνω, κατατάχθηκαν στα άτομα «άνευ επαγγέλματος», εφ' όσον σύμφωνα με τον νόμο τους απαγορευόταν η βιοποριστική εργασία.

Ακολούθως, από τη μελέτη των παραπάνω κατηγοριών προκύπτουν τα ακόλουθα συμπεράσματα: Το ποσοστό των ατόμων που ασχολούνταν με τη «γεωργία» κατά το 1928 (54%) υπερβαίνει αυτό των προηγούμενων απογραφών. Μάλιστα, η μεγαλύτερη αναλογία γεωργών εντοπίζεται στη Δυτική Θράκη (69%), στον νομό Πέλλας (79%), καθώς και στις επαρχίες Καρδίτσας (44.730), Δράμας (38.621) και Ηλείας (28.96).

Ο κλάδος της «γεωργίας», όπως ήδη έχει λεχθεί, υποδιαιρούνταν στη γεωργία με τη στενή έννοια και τα δάση⁷³. Μάλιστα, αν συγκρίνει κανείς τους αριθμούς των απογραφέντων κατά το 1928 στα διάφορα εδάφια της γεωργίας με τους αντίστοιχους

---

⁷² Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας - Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής...*, ό.π., σ. ζ.

⁷³ Στην ομάδα των δασών κατά το 1928, καταγράφονται 7.235 άτομα, εκ των οποίων τα 256 ήταν γυναίκες. Μάλιστα, η σύγκριση με την απογραφή του 1907 δεν είναι εφικτή, καθώς δεν περιέχονται στην ομάδα επαγγέλματα όπως των δασοκόμων, αλλά μόνο των υλοτόμων και των ρητινοσυλλεκτών, αντιθέτως όμως περιέχονται οι ξυλανθρακοποιοί, οι οποίοι κατά το 1928 κατατάσσονται στη βιομηχανία ξυλείας.

αριθμούς του 1920, διακρίνει ότι κατά το 1928 εξακριβώθηκε περισσότερο το είδος της καλλιέργειας, στο οποίο ασχολούνταν οι γεωργοί, αφού στους 1.286.463 γεωργούς μόνο οι 389.365 δήλωσαν απλώς την ιδιότητά τους, χωρίς κανένα προσδιορισμό, ενώ όλοι οι υπόλοιποι προσδιόρισαν το είδος της καλλιέργειας στο οποίο ασχολούνταν, σε αντίθεση με το 1920 που στους 789.481 γεωργούς οι 754.035 δήλωσαν ως επάγγελμα τους απλώς τη γεωργία, χωρίς κάποιον άλλο προσδιορισμό⁷⁴.

Από την άλλη μεριά, ο τομέας της «κτηνοτροφίας» καταγράφει μια φθίνουσα πορεία, με αποτέλεσμα από 13% κατά την απογραφή του 1861 να φτάνει στο 7% κατά το 1928. Εντούτοις, η μεγαλύτερη αναλογία κτηνοτρόφων παρατηρείται στην Ήπειρο (14%), στον νομό Αιτωλίας και Ακαρνανίας (15%), στην επαρχία Ιωαννίνων (4.697), στην επαρχία Ηλείας (4.087) κ.λπ.

Όσον αφορά την «αλιεία» παρατηρείται ελάττωση στο ποσοστό των εργαζομένων που απασχολούνται στον κλάδο της, με αποτέλεσμα το 0,9% κατά το 1907 να κατέλθει στο 0,6% κατά το 1928. Οι μεγαλύτερες αναλογίες αλιέων εντοπίζονται στα διαμερίσματα των Νησιών του Αιγαίου και των Κυκλάδων (ανά 2%), στον νομό Λέσβου (3%), καθώς και στις επαρχίες Αττικής (1.162), Θεσσαλονίκης (921) κ.λπ.

Σχετικά με τον κλάδο «μεταφοράς και συγκοινωνίας» η μεγαλύτερη αναλογία των εργαζομένων καταγράφεται στον νομό Κυκλάδων (11%) εξαιτίας του μεγάλου ποσοστού ναυτικών. Ωστόσο, παρατηρείται συνεχής μείωση των εργαζομένων του συγκεκριμένου κλάδου από απογραφής σε απογραφή, με αποτέλεσμα η αναλογία αυτή να κατέλθει από 7% κατά το 1861 σε 4% κατά το 1928.

Ο κλάδος της «βιομηχανίας» κατά την εποχή του Μεσοπολέμου, πρέπει να σημειωθεί ότι παρουσιάζει μια σταθερή ανοδική πορεία, παρά τους σχετικά αργούς ρυθμούς εκβιομηχάνισης της χώρας. Πιο συγκεκριμένα, κατά την περίοδο 1920-28, ο ενεργός πληθυσμός στον τομέα αυτό, πραγματοποίησε αύξηση της τάξης του 10%, δηλαδή 2% μεγαλύτερη από αυτή που σημειώθηκε κατά τα έτη 1907-1920. Είναι γεγονός, ότι *«η ελαστικότητα της ζήτησης στη βιομηχανία εξαρτάται από το επίπεδο ανάπτυξης της τελευταίας και τη δυνατότητά της να απορροφά μεγάλες ποσότητες ανειδίκευτης εργατικής δύναμης»*⁷⁵.

⁷⁴ Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας - Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής...*, ό.π., σ. νβ.

⁷⁵ Ρηγίνος Μ., *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια...*, ό.π., σ. 77.

Στα αίτια του ρυθμού ανάπτυξης του τομέα της μεταποίησης μπορούν να συμπεριληφθούν η αύξηση της ζήτησης καταναλωτικών ειδών πρώτης ανάγκης εξαιτίας της έλευσης των προσφυγικών πληθυσμών, η υποτίμηση του νομίσματος, ο υψηλός πληθωρισμός και τα προστατευτικά μέτρα. Ωστόσο οι νέες θέσεις που δημιουργήθηκαν δεν ήταν δυνατόν να απορροφήσουν την υπερπροσφορά της προσφυγικής εργασίας⁷⁶. Τους περισσότερους εργαζόμενους που απασχολούνταν στον κλάδο της βιομηχανίας συναντά κανείς στον νομό Αττικής και Βοιωτίας (33%), στις επαρχίες Καβάλας (15.203)⁷⁷, Αττικής (37%) (114.292), Σύρου (36%), Θεσσαλονίκης (37.050), κ.λπ.

Ως προς τις διάφορες ομάδες της βιομηχανίας παρατηρούμε τα εξής: οι υφαντικές βιομηχανίες κατέχουν την πρώτη θέση από άποψη αριθμού απασχολουμένων ατόμων, τόσο κατά το 1928 όσο και κατά το 1907. Μάλιστα, ενθαρρύνθηκε η δημιουργία των εν λόγω μικρών μονάδων, επειδή χρειάζονταν ελάχιστα κεφάλαια, δεν κατανάλισκαν εισαγόμενη ενέργεια, δεν διέθεταν δαπανηρές εγκαταστάσεις ούτε ακινητοποιούσαν κεφάλαια. «Ανταποκρίνονταν έτσι απόλυτα στις περιορισμένες δυνατότητες των προσφύγων καλύπτοντας παράλληλα και την αδυναμία του κράτους ν' αναλάβει ουσιαστικότερο ρόλο»⁷⁸.

Στην ομάδα αυτή ανήκαν κατά την απογραφή του 1928 101.661 άτομα, με μεγαλύτερα ποσοστά στη Στερεά Ελλάδα και Εύβοια (6,74%), τις Κυκλάδες (6,31%) και την Πελοπόννησο (4,65%). Είναι γεγονός ότι οι υφαντικές βιομηχανίες παρουσιάζουν συνολικά τη μεγαλύτερη αύξηση (35.000 ατόμων) από το 1920 μεταξύ των διαφόρων ομάδων της βιομηχανίας. Πιο συγκεκριμένα, τη μεγαλύτερη αύξηση παρουσιάζουν οι ράπτες, οι οποίοι από 35.328 κατά το 1920 ανήλθαν σε 55.650 κατά το 1928, καθώς και οι ταπητουργοί, οι οποίοι από 939 ανήλθαν σε 7.016. Η μεγάλη ανάπτυξη του κλάδου της ταπητουργίας σημειώθηκε μετά την έλευση των προσφύγων. Μάλιστα, η ταπητουργία θεωρήθηκε από την ΕΑΠ λύση σωτηρίας τόσο για τις εργάτριες που μπορούσαν να απασχοληθούν όσο και για τους επιχειρηματίες, τους τεχνικούς και τους αγρότες που θα μπορούσαν να συμπληρώνουν τα εισοδήματά τους⁷⁹.

---

⁷⁶ Κοντογιώργη Ε., «Η αποκατάσταση 1922-1930», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*. Ο Μεσοπόλεμος, τόμος 7^{ος}, Αθήνα, 2003, σ. 116.

⁷⁷ Στην επαρχία Καβάλας οι εργαζόμενοι υπερβαίνουν το ήμισυ του συνόλου, γεγονός που οφείλεται κυρίως στη καπνοβιομηχανία.

⁷⁸ Δρίτσα Μ., «Πρόσφυγες και εκβιομηχάνιση», στο, *Ελευθέριος Βενιζέλος. Κοινωνία - Οικονομία - Πολιτική στην εποχή του*, Βερέμης- Θ. Γουλμής Γ. (επιμ.), Γνώση, Αθήνα, 1989, σ. 48.

⁷⁹ Στο ίδιο, σ. 48.

Οι περισσότερες γυναίκες στον κλάδο της βιομηχανίας κατά το 1928 εντοπίζονται κυρίως στις υφαντικές βιομηχανίες (60%). Μάλιστα, στον κλάδο της υφαντουργίας, ο μεγάλος αριθμός των βιομηχανιών (1 έως 5 ατόμων), οι οποίες ανέρχονταν σε 9.500, συνυπάρχει με την υψηλή συγκέντρωση των εργαζομένων, κυρίως γυναικών, στις μεγάλες βιομηχανίες⁸⁰.

Ο τομέας των οικοδομικών βιομηχανιών που απασχολούσε 58.932 άτομα, παρουσιάζει μεγάλη αύξηση κατά το 1928 (25.000 περίπου άτομα, σε σχέση με το 1920), γεγονός που οφείλεται στην οικοδομική έξαρση που προκάλεσε η έλευση και η ανάγκη αποκατάστασης των προσφύγων. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, να δημιουργηθούν πολυάριθμες μικρές μονάδες κατασκευής οικοδομικών υλικών με ελάχιστα κεφάλαια. Μεγαλύτερα ποσοστά των οικοδομικών βιομηχανιών εντοπίζονται στη Στερεά Ελλάδα και Εύβοια (3,77%) τα Νησιά του Αιγαίου (3,51%) και τις Κυκλάδες (3%).

Όσον αφορά τον τομέα των βιομηχανιών τροφίμων κατά το 1928, απασχολεί 37.658 άτομα. Αν συγκρίνουμε την απογραφή του 1928 με αυτή του 1907, βλέπουμε ότι οι βιομηχανίες τροφίμων παρουσιάζουν υπερτριπλασιασμό των ασχολούμενων ατόμων σε αυτές. Η μεγαλύτερη αναλογία των εργαζομένων του συγκεκριμένου τομέα παρατηρείται στα διαμερίσματα Στερεάς Ελλάδας και Εύβοιας (2,07%), Κυκλάδων (2,06%) κ.λπ.

Ακολούθως, οι εργαζόμενοι στις χημικές βιομηχανίες σχεδόν διπλασιάστηκαν και εντοπίζονταν κυρίως στα Νησιά του Αιγαίου (0,41%), τη Στερεά Ελλάδα και Εύβοια (0,20%). Επίσης αύξηση παρατηρείται στον τομέα της μεταλλουργίας (45.099) (κατά 10.000 άτομα περίπου σε σχέση με την απογραφή του 1920). Τα περισσότερα άτομα που ασχολούνταν με τον τομέα της μεταλλουργίας εντοπίζονταν στη Στερεά Ελλάδα και Εύβοια (3,18%), τις Κυκλάδες (2,16%) κ.λπ.

Μεγάλη αύξηση παρατηρείται και στη βιομηχανία ξυλείας, στην οποία οι ξυλουργοί και επιπλοποιοί από 21.726 το 1920 ανήλθαν σε 43.967 το 1928. Οι περισσότεροι εργαζόμενοι του συγκεκριμένου τομέα εντοπίζονται στη Στερεά Ελλάδα και Εύβοια (3,57%), τα Νησιά του Αιγαίου (3,08%) και τις Κυκλάδες (2,98%).

---

⁸⁰ Πηγήνης Μ., «Ενεργός Πληθυσμός και Διάρθρωση των Οικονομικών Δομών, 1909-1936», *Τα Ιστορικά*, τεύχ. 2 (1984), σ. 382.

Στις ομάδες βιομηχανιών δέρματος απασχολούνταν 63.921 άτομα, και ενώ μάλιστα παρατηρείται σημαντική αύξηση οφειλομένη κυρίως στους υποδηματοποιούς, οι οποίοι από 39.874 ανήλθαν σε 54.732. Οι περισσότεροι εργαζόμενοι βρίσκονταν στα Νησιά του Αιγαίου (4,54%) την Κρήτη (3,70%) και τις Κυκλάδες (3,54%). Και οι βιομηχανίες χάρτου παρουσιάζουν αύξηση σχεδόν σε όλα τα εδάφια. Οι περισσότερες βιομηχανίες χάρτου καταγράφονται στη Στερεά Ελλάδα και Εύβοια (85%), τα Νησιά του Ιονίου (0,40%) και τη Μακεδονία (0,22%).

Στον τομέα της καπνοβιομηχανίας καταγράφηκαν κατά το 1928, 48.585 εργαζόμενοι. Μάλιστα, η παρουσιαζόμενη αύξηση των ασχολούμενων ατόμων είναι τεράστια, καθώς από 2.609 κατά το 1907 ανήλθαν σε 48.585 κατά το 1928. Τα μεγαλύτερα ποσοστά ατόμων του συγκεκριμένου κλάδου εντοπίζονταν στη Δυτική Θράκη (6,41%), στη Μακεδονία (4,44%) κ.λπ. Τέλος, τα άτομα που ασχολούνται στην ομάδα της παραγωγής και διανομής κινητήριου δυνάμεως, φωτός κ.λπ. εντοπίζονται κυρίως στη Στερεά Ελλάδα και Εύβοια (0,73%) κ.λπ.

Όσον αφορά την κατηγορία «πίστης, συναλλάγματος και μεσολάβησης», στην οποία ανήκουν οι τραπεζίκοί, ο μεσίτες, οι ασφαλιστές, οι χρηματιστές κ.λπ. βρίσκουμε τους περισσότερους στις επαρχίες Αττικής (11.714), Θεσσαλονίκης (3.650).

Σχετικά με τον τομέα «εμπόριο μετά πίστεως», εμφάνισε μια σημαντική μείωση του δυναμικού του κατά 30% την περίοδο 1907-1920, η οποία προήλθε από τις μεταφορές και οφειλόταν τόσο στις καταστροφές που υπέστη ο εμπορικός στόλος στη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου όσο και στην τεχνική απαξίωση των πλοίων. Την δεκαετία του '20, ωστόσο, ο τριτογενής τομέας σημείωσε αύξηση 3%⁸¹. Οι περισσότεροι ασχολούμενοι με το εμπόριο απεγράφησαν στην επαρχία Αττικής (55.524), στην επαρχία Θεσσαλονίκης (19.930), καθώς και στην επαρχία Πατρών (5.115).

Ως προς τις ομάδες του «εμπορίου», αρκετή αύξηση παρουσίαζε η ομάδα του εμπορίου τροφίμων στην οποία ανήκαν κατά το 1928 75.718 άτομα. Οι ξενοδόχοι ύπνου και εστιάτορες από 12.522 ανήλθαν σε 18.619, οι καφεπώλες μαζί με τους οινοπώλες, ποτοπώλες και ζυθοπώλες από 19.261 ανήλθαν σε 25.755. Στα εδάφια προσωπικών υπηρεσιών παρατηρείται αύξηση, η οποία είναι μεγαλύτερη στους

---

⁸¹ Ρηγίνος Μ., «Παραγωγικές Δομές και Ενεργός Πληθυσμός στην Ελληνική Βιομηχανία-Βιοτεχνία, 1909-1936», στο, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας, *Νεοελληνική Πόλη. Οθωμανικές Κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, τόμ. β, Αθήνα, 1985, σ. 553.

κουρείς και κομμωτές από 7.645 σε 13.310, καθώς και στις υπηρέτριες, οι οποίες από 32.550 ανήλθαν σε 37.141.

Η αναλογία των «ελευθέρων επαγγελμάτων» ποικίλλει σε όλες τις απογραφές μεταξύ 3% και 5%. Ως προς τις διάφορες ομάδες των ελευθέρων επαγγελμάτων παρατηρούμε τα εξής: όσοι ανήκαν στα επαγγέλματα της θρησκείας (κληρικοί, μοναχοί και εκκλησιαστικοί γενικά) από 5.102 κατά το 1861 ανήλθαν σε 19.471 κατά το 1920, κατόπιν ελαττώθηκαν σε 18.402 κατά το 1928. Μάλιστα τις μεγαλύτερες αναλογίες ατόμων που ασχολούνται με τη θρησκεία παρουσιάζουν οι Κυκλάδες (2.01%), τα Νησιά του Αιγαίου (1.17%) και η Μακεδονία (1.02%). Στην ομάδα της θρησκείας παρατηρείται μικρή ελάττωση, οφειλομένη στη μείωση των μοναχών και των λειτουργών των μη χριστιανικών θρησκειών λόγω της αναχωρήσεως των ανταλλαγέντων μουσουλμανικών πληθυσμών.

Οι ανήκοντες στην παιδεία πυκνώνονται από απογραφή σε απογραφή. Κατά το 1861 ήταν μόνο 1.176 δάσκαλοι, κατά το 1870 2.073, κατά το 1879 2.818 κατά το 1907 6.982 κατά το 1920 14.390 και κατά το 1928 22.068. Τα περισσότερα άτομα που ασχολούνται με τον τομέα της παιδείας καταγράφονται στα Νησιά του Αιγαίου, στην Κρήτη (ανά 1,17%) και στις Κυκλάδες (1,13%).

Ως προς τα ιατρικά επαγγέλματα (ιατροί, φαρμακοποιοί, μαίες και νοσοκόμοι), παρατηρείται ότι οι ανήκοντες στην ομάδα αυτή ανήλθαν από το 1.391 κατά το 1861 σε 15.628 κατά το 1928. Ιδιαίτερος ως προς τους ιατρούς, κατεγράφησαν 398 κατά το 1861, 797 κατά το 1870, 1.280 κατά το 1879, 2.988 κατά το 1907, 4.680 κατά το 1920 και 7.249 κατά το 1928. Στα ιατρικά επαγγέλματα η Στερεά Ελλάδα και η Εύβοια παρουσιάζει αναλογία 1,11%, τα Νησιά του Ιονίου 0,83% και τα Νησιά του Αιγαίου 0,79 %.

Ως προς την ομάδα νομικών επαγγελμάτων, σε αυτήν περιλαμβάνονταν κατά τις απογραφές των ετών 1861, 1870 και 1879, μόνο οι δικηγόροι, κατά την απογραφή του 1907 προστέθηκαν οι συμβολαιογράφοι, ενώ κατά τις απογραφές του 1920 και 1928 και οι δικαστικοί κλητήρες. Επομένως, συγκρίνοντας μόνο τους αριθμούς των δικηγόρων κατά τις διάφορες απογραφές, κατά το 1861 υπήρχαν 394 δικηγόροι κατά το 1870 1.141, κατά το 1879 1.690, κατά το 1907 3.178, κατά το 1920 3.773 και κατά το 1928 6.422. Ως προς τα νομικά επαγγέλματα, μετά τη Στερεά Ελλάδα και την Εύβοια (0,67%) έπεται η Κρήτη (0,10%) και η Πελοπόννησος (0,39%).

Ως προς την ομάδα των γραμμάτων, εφαρμοσμένων επιστημών κ.λπ. μετά τη Στερεά Ελλάδα και Εύβοια (1,28%) ακολουθούν τα Νησιά του Αιγαίου (0,45%) και

κατόπιν η Μακεδονία (0,43%). Ενώ, ως προς τους καλλιτέχνες, κατεγράφησαν στην Ελλάδα 1.346 κατά το 1861, 958 κατά το 1870, 1800 κατά το 1879, 2.882 κατά το 1907, 4.618 κατά το 1920 και 7.949 κατά την τελευταία απογραφή. Η σημαντική αύξηση σε όλα τα εδάφια των καλών τεχνών αποδεικνύει την πρόοδο αυτών στην Ελλάδα και κυρίως στις περιοχές της Στερεάς Ελλάδας, της Εύβοιας (0,62%), των νησιών του Αιγαίου (0,50%) και των Κυκλάδων (0,44%).

Ως προς δε την αναλογία των γυναικών στις διάφορες ομάδες των ελευθερίων επαγγελμάτων, βλέπουμε ότι η μεγαλύτερη αναλογία (40%) κατά το 1928 παρατηρείται στην ομάδα της παιδείας, και κατά δεύτερο λόγο στα ιατρικά επαγγέλματα (32%), γεγονός που οφείλεται στον μεγάλο αριθμό των μαιών και των γυναικών νοσοκόμων.

Τέλος, ως προς τις δημόσιες υπηρεσίες η μέγιστη αναλογία παρατηρείται κατά το 1879 (7%), έκτοτε καταγράφεται συνεχής ελάττωση της αναλογίας, φτάνοντας στο 2% κατά το 1928.

Τους περισσότερους ασχολούμενους στα μεταλλεία και τα ορυχεία βρίσκει κανείς στον νομό Κυκλάδων (2%), στην επαρχία Αττικής 2.840 (μεταλλεία του Λαυρίου, λατομεία της Πεντέλης, κ.λπ.), στην επαρχία Χαλκίδος 572 (μεταλλεία λευκολίθου της Λίμνης κ.λπ.) και στην επαρχία Νάξου 540 (σφυριδωρυχεία). Στην ομάδα των μεταλλείων και ορυχείων, παρατηρείται πτώση των ποσοστών, οφειλομένη κυρίως στη μεγάλη ελάττωση των εργαζομένων στις αλυκές, οι οποίοι κατά το 1920 ήταν περίπου 1.400, περιορίστηκαν σε 64 κατά το 1928, έτος του λεγόμενου «αλυκοστασίου», δηλαδή της παύσης παραγωγής άλατος λόγω των μεγάλων πλεονασμάτων που διέθετε η χώρα.

Στην ομάδα «άμυνα της χώρας» παρατηρείται σημαντική ελάττωση του αριθμού των στρατιωτικών και ναυτικών, γεγονός που έχει να κάνει με το τέλος των διαδοχικών πολέμων, μετά το 1922. Αντιθέτως, αυξήθηκαν οι λεγόμενοι «φρουροί εσωτερικής τάξεως» με την προσθήκη της αστυνομίας πόλεων, από 6.964 κατά το 1920 σε 11.016 κατά το 1928.

Σύμφωνα, ωστόσο, με τις οδηγίες της απογραφής του 1928, οι στρατευμένοι (έφεδροι και κληρωτοί), καθώς και οι φυλακισμένοι περιλαμβάνονται στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό. Ωστόσο, δεν ήταν δυνατόν να διαπιστωθεί αν συμπεριλήφθηκαν στην κατηγορία «άμυνα της χώρας». Μάλιστα, υπό τη συγκεκριμένη ομάδα φαίνεται ότι μόνο οι μόνιμοι άνδρες των ενόπλων δυνάμεων είχαν δηλωθεί. Το πιθανότερο είναι ότι κάποιοι από αυτούς ταξινομήθηκαν σύμφωνα

με το επάγγελμα το οποίο δήλωσαν ότι είχαν ως πολίτες, η πλειονότητα πιθανόν δεν δήλωσε επάγγελμα και ως εκ τούτου περιελήφθη εις τους μη δηλώσαντας επάγγελμα⁸². Οι εργαζόμενοι της παραπάνω ομάδας ήταν κατ' αναλογία περισσότεροι στη Στερεά Ελλάδα και Εύβοια (1,65%), στα Νησιά του Ιονίου (1,01%), στην Ήπειρο κ.λπ.

Όσοι ανήκαν στις λοιπές δημόσιες υπηρεσίες παρουσιάζουν μεγαλύτερα ποσοστά στη Στερεά Ελλάδα και Εύβοια (1,74%), τα Νησιά του Ιονίου (1,05%) κ.λπ. Τέλος, εκτός των δικαστικών οι οποίοι αυξήθηκαν κατά πολύ και από 1.285 ανήλθαν σε 3.244, οι υπόλοιποι δημόσιοι υπάλληλοι και υπηρέτες ελαττώθηκαν και περιορίστηκαν από 20.502 το 1920 σε 20.106 το 1928. Ως προς τις «δημόσιες υπηρεσίες» μεγαλύτερα ποσοστά εντοπίστηκαν στις επαρχίες Τροιζηνίας (7%), όπου έδρευε στον Πόρο το κεντρικό προγυμναστήριο του Πολεμικού Ναυτικού και στην επαρχία Μεγαρίδος (6%), όπου βρισκόταν ο πολεμικός Ναύσταθμος της Σαλαμίνας. Ως προς τις «προσωπικές υπηρεσίες», η αναλογία ανήλθε στο μέγιστο κατά το 1879 (9%) έκτοτε ελαττωνόταν συνεχώς φτάνοντας στο 2% κατά το 1928.

Επάγγελμα και Κοινωνική θέση

Για πρώτη φορά κατά την απογραφή του 1928 επετεύχθη η συστηματική κατάταξη των εργαζομένων ανάλογα με την επαγγελματική ή κοινωνική τους θέση⁸³, δηλαδή: α) σε εργοδότες που χρησιμοποιούσαν υπαλλήλους και εργάτες, β) σε εργοδότες που χρησιμοποιούσαν μόνο μέλη της οικογένειάς τους, γ) σε εργαζομένους ατομικώς, δ) σε μέλη της οικογενείας του εργοδότη που συνεργάζονταν μαζί του, ε) σε υπαλλήλους και στ) σε εργάτες. Στις έντυπες οδηγίες του ατομικού δελτίου της απογραφής σημειώθηκε ότι κατά τη διάκριση μεταξύ υπαλλήλου και εργάτη έπρεπε να ληφθεί υπόψη ότι η εργασία του υπαλλήλου είναι περισσότερο διανοητική, ενώ του εργάτη περισσότερο σωματική, με αποτέλεσμα επαγγέλματα όπως οι υπηρέτες, οι κλητήρες κ.λπ. να θεωρούνται εργάτες.

Τα αποτελέσματα που προκύπτουν από αυτή την έρευνα ήταν τα ακόλουθα. Στο σύνολο του ενεργού πληθυσμού της Ελλάδας (2.603.553) κατά το 1928 απογράφηκαν 147.949 εργοδότες, 430.847 εργοδότες που χρησιμοποιούν μόνο μέλη της οικογένειάς τους, 610.122 επαγγελματίες που εργάζονταν ατομικώς, 562.330

---

⁸² Μακρής Ε., «Ο οικονομικώς ενεργός πληθυσμός...», ό.π., σ. 174.

⁸³ Κατά την απογραφή του 1928 χρησιμοποιείται ο όρος «κοινωνική θέσις» για τη θέση στο επάγγελμα.

συνεργαζόμενα μέλη της οικογενείας του εργοδότη, 165.773 υπάλληλοι και 686.532 γενικού πληθυσμού. Μάλιστα όσοι χρησιμοποιούσαν, μόνο μέλη της οικογένειάς τους μαζί με τους ατομικώς εργαζομένους και τα συνεργαζόμενα μέλη οικογενείας, αποτελούσαν στην Ελλάδα το 62% του παραγωγικού πληθυσμού και «ένεκα τούτου το κοινωνικόν ζήτημα δεν παρουσίασε ποτέ εν τη χώρα ημών μεγάλην οξύτητα»⁸⁴.

Οι ασκούντες γεωργική επιχείρηση αναλόγως της σχέσης τους προς τη γη

Κατά την απογραφή του 1920 είχε γίνει προσπάθεια κατάταξης των γεωργών, αναλόγως της σχέσης τους προς τη γη, εξαιτίας όμως του μεγάλου ποσοστού των γεωργών που δεν δηλώθηκαν, τα στοιχεία που προέκυψαν δεν ήταν επιδεκτικά. Ωστόσο, κατά την απογραφή του 1928 κατεγράφησαν 1.288.163 γεωργοί, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονταν 75.520 εργοδότες με εργάτες, 376.477 εργοδότες με μόνο τα μέλη της οικογένειάς τους και 261.872 ατομικώς εργαζόμενοι. Επομένως, το σύνολο όσων ασκούσαν γεωργική επιχείρηση ανερχόταν σε 713.869.

Από τους 713.869 γεωργούς οι 627.924 (93%) δήλωσαν ότι ήταν ιδιοκτήτες της γης, την οποία καλλιεργούσαν, οι 20.334 ότι ήταν ενοικιαστές (3%), οι 4.867 εμφυτευτές (1%) και 22.769 (3%) κολλήγοι, ενώ οι υπόλοιποι 37.975 δεν δήλωσαν τη σχέση τους προς τη γη. Το γεγονός αυτό δεικνύει ότι η Ελλάδα, μετά τις απαλλοτριώσεις των μεγάλων τσιφλικιών και την αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων έγινε κατ' εξοχήν χώρα μικρής γεωργικής ιδιοκτησίας. Η μεγαλύτερη αναλογία ιδιοκτητών εντοπίζεται στην Πελοπόννησο (97%), ενοικιαστών στα νησιά του Αιγαίου (8%), εμφυτευτών στα νησιά του Ιονίου (3%) και κολλήγων στην Ήπειρο (16%)⁸⁵. Ως εκ τούτου, προκύπτει ότι η Ελλάδα του 1928 ήταν περισσότερο αγροτική από την Ελλάδα του 1907⁸⁶.

Επάγγελμα κύριο και δευτερεύον

Κατά την απογραφή του 1928, όπως και στην απογραφή του 1920, οι εργαζόμενοι δήλωσαν το κύριο επάγγελμα αλλά και το δευτερεύον εφόσον το εξασκούσαν. Έτσι, στο σύνολο όσων δήλωσαν κατά το 1928 κύριο επάγγελμα, οι 2.415.078, δήλωσαν ότι εξασκούν και δευτερεύον επάγγελμα 221.842 (9%). Επί των αρρένων η αναλογία

⁸⁴ Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας - Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής...*, ό.π., σ. ζστ.

⁸⁵ Στο ίδιο, σ. πθ.

⁸⁶ Το ποσοστό του ενεργού πληθυσμού που απασχολείται στον αγροτικό τομέα από 45,43% το 1907, ανέβηκε στο 49,36% το 1920, για να ξεπεράσει το 50% στην απογραφή του 1928.

αυτή ήταν 10% επί δε των θηλέων 8%⁸⁷. Οι μεγαλύτερες αναλογίες όσων εξασκούσαν δευτερεύον επάγγελμα, εντοπίζονταν κυρίως σε όσους ανήκαν στην κατηγορία της «κτηνοτροφίας -θήρας» και στο «εμπόριο» (5%), ενώ τη μικρότερη σε όσους ανήκαν στις δημόσιες υπηρεσίες (1%). Συγκρίνοντας τα δεδομένα της απογραφής του 1928 με αυτά της απογραφής του 1920 συμπεραίνει κανείς στο σύνολο όσων δήλωσαν κύριο επάγγελμα κατά το 1920 μόνο 6% δήλωσαν δευτερεύον επάγγελμα, έναντι 9% του 1928.

Δημογραφικά χαρακτηριστικά του ενεργού πληθυσμού

Κατά την απογραφή του 1928 δόθηκαν και ορισμένα δημογραφικά χαρακτηριστικά του ενεργού πληθυσμού, όπως η ηλικία⁸⁸ και η οικογενειακή του κατάσταση. Έτσι προκύπτει ότι η μεγαλύτερη αναλογία των εργαζομένων των ηλικιών 10-19 εντοπίζεται στις προσωπικές υπηρεσίες (48%), των 20-29 στις δημόσιες υπηρεσίες (46%), των 30-39 ετών βρίσκουμε επίσης στις δημόσιες υπηρεσίες (24%), τους περισσότερους της ηλικίας 40-49 ετών στο εμπόριο (20%), ενώ τους περισσότερους της ηλικίας 50-59 ετών στα ελευθέρια επαγγέλματα (16%), καθώς και όσοι βρίσκονται στην ηλικία 60 ετών και άνω (15%).

Σύμφωνα με τα παραπάνω στατιστικά δεδομένα, δύο είναι οι παρατηρήσεις που θα μπορούσαν να γίνουν. Η πρώτη αφορά στην παιδική εργασία και τις υψηλές αναλογίες απασχολήσεως ατόμων παιδικής και εφηβικής ηλικίας, γεγονός που αποτελεί «*διαρθρωτική αδυναμία του εργατικού δυναμικού των οικονομικά καθυστερημένων περιοχών, όπου παρατηρείται πρόωγη είσοδος νέων ατόμων στην αγορά εργασίας*»⁸⁹. Ωστόσο είναι αξιοσημείωτο ότι με το πέρασμα του χρόνου και πιο συγκεκριμένα μεταξύ της περιόδου 1900-1940, η συμμετοχή της ομάδας των ηλικιών από 0-14 ετών στον πληθυσμό μειώθηκε κατά 12,7%. Η ομάδα των «παραγωγικών ηλικιών» (15-65) αυξήθηκε κατά 4,9%, ενώ ιδιαίτερα σημαντική είναι η αύξηση (52%) που σημείωσε η ομάδα των γεροντικών ηλικιών⁹⁰.

Εκτός από τα παραπάνω αξίζει να σημειωθεί ακόμα, η πρόωγη αποχώρηση των γυναικών από την αγορά εργασίας εξαιτίας των καθηκόντων που προκύπτουν από τη σύναψη γάμου και τη δημιουργία νέου οικογενειακού πυρήνα. Έτσι, οι

⁸⁷ Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας - Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής...*, ό.π., σ. ζγ.

⁸⁸ Στο ίδιο, σ. ξθ.

⁸⁹ Φράγκος Δ., *Ο Οικονομικά Ενεργός...*, ό.π. σ. 77.

⁹⁰ Ρηγίνος Μ., *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια...*, ό.π., σ. 67.

οικιακές ασχολίες και η ανατροφή των παιδιών αποτελούν τους πιο σημαντικούς παράγοντες για την πρόωρη αποχώρηση σημαντικού μέρους των γυναικών από την αγορά εργασίας⁹¹.

Επάγγελμα και οικογενειακή κατάσταση

Η μεγαλύτερη αναλογία έγγαμων ανδρών (10 ετών και άνω) εντοπίζεται στη γεωργία (64%), ενώ έγγαμων γυναικών (άνω των 10 ετών) στη γεωργία (57%), την αλιεία (57,5%) όπως και μεταξύ των άνευ επαγγέλματος (49%). Εν συνεχεία πλειονηφούν οι άγαμοι άνδρες στις προσωπικές (60%) και δημόσιες υπηρεσίες (56%), όπως επίσης και μεταξύ των άνευ επαγγέλματος (84%), ενώ οι άγαμες υπερέχουν στα μεταλλεία και ορυχεία (76%), τη βιομηχανία (68%), τις προσωπικές (82%) και δημόσιες υπηρεσίες (78,5%) κ.λπ. Τη μεγαλύτερη αναλογία χήρων βρίσκουμε μεταξύ των εργαζομένων στα ελεύθερα επαγγέλματα (5%), ενώ τη μεγαλύτερη αναλογία χήρων βρίσκουμε μεταξύ των γυναικών των εργαζομένων στο εμπόριο (28%). Τέλος, η μεγαλύτερη αναλογία διεξυγμένων εντοπίζεται μεταξύ όσων ανήκαν στην κατηγορία πίστεως, συναλλάγματος και μεσολάβησης (1%), ενώ τη μεγαλύτερη αναλογία διεξυγμένων γυναικών στις δημόσιες υπηρεσίες (2%)⁹².

---

⁹¹ Φράγκος Δ., *Ο Οικονομικά Ενεργός...*, ό.π. σ. 76.

⁹²Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας - Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής...*, ό.π., σ. ρι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Ελλείψεις και προβλήματα των στατιστικών στον τομέα της γυναικείας εργασίας

Για την καταγραφή της εξελικτικής πορείας του τομέα της εργασίας των αρχών του 20ού αιώνα χρησιμοποιήθηκαν οι επίσημες στατιστικές της εποχής. Ωστόσο, κατά τη μελέτη των στατιστικών δεδομένων εντοπίστηκαν ορισμένες δυσκολίες που είχαν ως αποτέλεσμα την ανεπαρκή ποσοτική διερεύνηση της γυναικείας απασχόλησης. Αυτές είχαν να κάνουν περισσότερο με τις ελλείψεις και τα προβλήματα αξιοπιστίας και ανομοιογένειας που παρουσιάζουν οι στατιστικές τη συγκεκριμένη περίοδο, τα οποία οφείλονται στην ελλιπή καταγραφή των ποσοτικών στοιχείων και συνεπώς στην αδυναμία σύγκρισης μεταξύ των απογραφών.

Πιο συγκεκριμένα, μέσα από τη μελέτη των απογραφών του 19ου αιώνα προκύπτει ότι πολλές φορές δήλωνε επάγγελμα μόνο ο αρχηγός της οικογενείας, με αποτέλεσμα, μεγάλος αριθμός εργαζομένων γυναικών να διαφεύγει από τις στατιστικές. Οι πηγές της εποχής λοιπόν, δεν παρέχουν πληροφορίες σχετικά με τις γυναίκες που εργάζονταν σε οικογενειακή επιχείρηση ή απασχολούνταν εποχιακά ή ακόμη γι' αυτές που για να συμπληρώσουν το εισόδημά τους ασκούσαν ταυτόχρονα δύο επαγγέλματα. Επίσης, ούτε η κατ' οίκον εργασία καταγράφεται στις στατιστικές, με αποτέλεσμα οι μελετητές της περιόδου να κάνουν λόγο για «αφανή απασχόληση», καθώς ένα μεγάλο ποσοστό γυναικών το οποίο εμφανιζόταν στις απογραφές ως μη απασχολούμενο αποτελούσε στην πραγματικότητα μέρος του ενεργού πληθυσμού μέσα από τη συμμετοχή του στις παραγωγικές δραστηριότητες της οικογενειακής αγροτικής εκμετάλλευσης.

Αναλυτικότερα ο γυναικείος πληθυσμός που ασχολήθηκε με το νοικοκυριό, την οικιακή εργασία ή την οικογενειακή επιχείρηση *«αποσιωπήθηκε από την ορολογία της σύγχρονης στατιστικής: νοικοκυρές και "συμβοηθούντα" μέλη»*⁹³ και υπάχθηκε στον «μη ενεργό» πληθυσμό. Ενώ από την άλλη μεριά, το τμήμα εκείνο της εργασίας τους που αποδεδευστηκε από τον *«χώρο της γυναικείας δραστηριότητας, την οικογένεια, για να ενταχθεί στις μισθωτές σχέσεις έγινε το μόνο "ορατό" και επομένως το μόνο που ονομάστηκε εργασία. Έτσι η "εργασία γυναικών" κατέληξε να ταυτιστεί με*

---

⁹³ Αβδελά Ε., *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού : Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908-1955*. Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα, 1990, σ. 16.

τη "μισθωτή εργασία γυναικών", τη μόνη που μετρίεται, μια και είναι η μόνη που πληρώνεται, εγγράφεται δηλαδή στο πλαίσιο της εκχρηματισμένης οικονομίας»⁹⁴.

Ένα ακόμα παράδειγμα, σχετικά με την προβληματική των στατιστικών του 19ου αιώνα είναι το ακόλουθο. Οι μόνες γυναίκες που φαίνονταν να εργάζονταν ήταν οι μαίες και οι υπηρέτριες που τις περισσότερες φορές δηλώνονταν μάλιστα με το μικρό τους όνομα, «δείγμα και αυτό της νοοτροπίας της εποχής»⁹⁵, ενώ όλες οι άλλες φαίνονταν να ασχολούνται με «οικιακά», αν και είναι γνωστό από άλλες πηγές ότι πολλές δούλευαν σε εργοστάσια κ.λπ. Επίσης, και μετέπειτα ένα σημαντικό ποσοστό εργαζομένων προσφύγων γυναικών διαφεύγει από τις απογραφές. Οι περισσότερες από αυτές «επικεφαλής απορροφισμένων από πατέρα οικογενειών, εργάζονται ως καθαρίστριες, πλύστρες ή σε άλλες ευκαιριακές δουλειές»⁹⁶.

Με το πέρασμα των χρόνων και τη βελτίωση του στατιστικού κλάδου τα πράγματα αρχίζουν και αλλάζουν. Μόλις το 1907, η στατιστική υπηρεσία επιχείρησε την ταξινόμηση της απασχόλησης κατά φύλο, τη διάκριση δηλαδή ανδρών-γυναικών. Από εκεί και έπειτα η αύξηση της γυναικείας εργασίας καταγράφεται και στις διαδοχικές απογραφές του πληθυσμού του 1920 και του 1928. Ωστόσο, είναι αρκετά δύσκολο να προσδιοριστεί αυτός ο αριθμός με ακρίβεια καθώς κάθε απογραφή χρησιμοποιεί διαφορετικά κριτήρια για να ορίσει τον ενεργό πληθυσμό επηρεάζοντας σημαντικά την κατάταξη των γυναικών. Έτσι τα στοιχεία δεν αποτυπώνουν πάντα την πραγματικότητα ούτε είναι συγκρίσιμα διαχρονικά τα ποσοστά που αναφέρονται στη συμμετοχή του γυναικείου ενεργού πληθυσμού στο σύνολο του γυναικείου πληθυσμού ή στην κατανομή του γυναικείου ενεργού πληθυσμού κατά κατηγορίες επαγγελμάτων⁹⁷.

Μέσα από τα παραδείγματα, ωστόσο, τα ανωτέρω θα μπορούσαν να γίνουν περισσότερο κατανοητά. Ενώ στην απογραφή του 1907 οι γυναίκες που απασχολούνται στις κατηγορίες «γεωργία-κτηνοτροφία» και «θήρα-αλιεία» ήταν 6.992, το 1920 φθάνουν τις 108.775, και το 1928 τις 467.685. Είναι φανερό ότι η διόγκωση της γυναικείας απασχόλησης στους τομείς αυτούς οφείλεται στα διαφορετικά κριτήρια κατάταξης ανάμεσα στις απογραφές, καθώς και κατά μεγάλο

---

⁹⁴ Στο ίδιο, σ. 16.

⁹⁵ Μπαφούνης Γ., *Στατιστική και πλάνη ...*, ό.π., σ. 71.

⁹⁶ Ρηγίνος Μ., «Η επαγγελματική αποκατάσταση των προσφύγων ...», ό.π., σ. 235.

⁹⁷ Αβδελά Ε., *Δημόσιοι υπάλληλοι...*, ό.π., σ. 33.

ποσοστό στις, από απογραφή σε απογραφή, πληρέστερες δηλώσεις των απασχολήσεων των γυναικών, συμφώνως προς τις δοθείσες λεπτομερέστερες οδηγίες.

Εντούτοις, παρά τις επιφυλάξεις ως προς τη συγκρισιμότητα των στοιχείων, είναι ενδιαφέρον να παρατεθούν, να μελετηθούν και να σχολιαστούν, καθώς θα μπορούσαν να διεξαχθούν μερικά συμπεράσματα για τις κυρίαρχες τάσεις της εποχής και τις διαστάσεις που είχε λάβει το φαινόμενο της γυναικείας μισθωτής εργασίας στην ελληνική κοινωνία.

Η γυναικεία εργασία στις αρχές του 20ού αιώνα

Παρόλο που στην Ελλάδα η εκβιομηχάνιση δεν ακολούθησε, τους ρυθμούς άλλων ευρωπαϊκών χωρών, η εργασία των γυναικών στα εργοστάσια και εργαστήρια της πόλης καταγράφεται ήδη από τη δεκαετία του 1860⁹⁸. Ωστόσο, οι αριθμοί παραμένουν σε χαμηλά επίπεδα ως τη δεκαετία του 1920, και την έλευση προσφύγων εργατριών. Γεγονός που έχει να κάνει περισσότερο με τη δομή της ελληνικής οικονομίας, καθώς η αργή εκβιομηχάνιση και η περιορισμένη ανάπτυξη των πόλεων *«δεν επέτρεψαν να δημιουργηθούν οι συνθήκες εκείνες που αλλού ευνόησαν την είσοδο των γυναικών στην αγορά εργασίας»*⁹⁹.

Οι απογραφές που διεξήχθησαν μέχρι το 1907 δεν περιλάμβαναν τη διάρθρωση του ενεργού πληθυσμού κατά φύλο με αποτέλεσμα να μην είναι εφικτή η μελέτη του τομέα της γυναικείας εργασίας. Από το 1907, ωστόσο, αρχίζει η κατά φύλο ταξινόμηση των απασχολούμενων στην Ελλάδα, η απογραφή διαχωρίζει τον ενεργό πληθυσμό σε «άρρενα» και «θήλυ», χωρίς ωστόσο να παρέχει περισσότερα στοιχεία σχετικά με την ηλικία τους, περιλαμβάνοντας άτομα ανεξαρτήτως ηλικίας και όχι από 10 ετών και άνω, όπως ορίστηκε στις επόμενες απογραφές.

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της απογραφής του 1907, το σύνολο του οικονομικά ενεργού πληθυσμού ανήλθε σε 735.770 άτομα εκ των οποίων τα 57.052 ήταν γυναίκες. Δηλαδή οι γυναίκες αποτελούν το 8% του συνόλου των απασχολούμενων και το 5% του συνολικού γυναικείου πληθυσμού. Μάλιστα, με τη διάκριση κατά φύλο που έγινε στην απογραφή του 1907, είναι δυνατός και ο

---

⁹⁸ Μάλιστα, το 1873-1875 οι 1.230 γυναίκες που απασχολούνται στα ατμοκίνητα εργοστάσια της χώρας αντιπροσωπεύουν το 24,02% του εργατικού δυναμικού σε αυτόν τον τομέα. Το 1876 οι γυναίκες αποτελούν πλειοψηφία στα υφαντήρια, στα μεταξουργεία και στα εργαστήρια ραπτικής. Τέλος η απογραφή του 1879 αναφέρει 4.732 εργάτριες.

⁹⁹ Αβδελά Ε., *Δημόσιοι υπάλληλοι...*, ό.π., σ. 17.

υπολογισμός του ακαθάριστου ποσοστού δραστηριότητας ξεχωριστά για τους άνδρες και τις γυναίκες. Έτσι, με βάση τις μεθοδολογικές αρχές ταξινόμησης των οικονομικά ενεργών της εποχής, το ακαθάριστο ποσοστό δραστηριότητας των γυναικών άγγιζε το 4%¹⁰⁰.

Αναλυτικότερα τα ποσοστά του γυναικείου ενεργού πληθυσμού ανά κατηγορία επαγγελμάτων¹⁰¹ έχουν ως εξής: στην κατηγορία «γεωργία-δάση» απασχολούνταν 5.172 γυναίκες¹⁰², ενώ στην κατηγορία «αλιεία-θήρα» μόνο 14. Ακολούθως η «κτηνοτροφία» περιλάμβανε 1.800 εργαζόμενες, ενώ η «βιοτεχνία» (βιομηχανία, χειροτεχνία, χειρωνακτική) 23.825. Στο «εμπόριο» εργάζονταν 930, ενώ στη «μεταφορά» 61. Στα «ελευθέρια επαγγέλματα» απεγράφησαν 4.043 γυναίκες, στη «δημόσια και δημοτική υπηρεσία» 145 και στην κατηγορία των «θρησκευτικών λειτουργιών» 859. Από την άλλη όπως ήταν αναμενόμενο η κατηγορία της «δημόσιας δύναμης» δεν περιλαμβάνει καμία γυναίκα, σε αντίθεση με την κατηγορία των «προσωπικών και οικιακών υπηρεσιών», στην οποία συναντούνται 20.203.

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι στην κατηγορία «άνευ επαγγέλματος», υπάγονταν οι γυναίκες που ασχολούνταν με τα οικιακά, καθώς και όσες δεν δήλωσαν το επάγγελμά τους, με αποτέλεσμα να φτάνουν το 1.249.958. Πράγματι, ένα μεγάλο ποσοστό γυναικών το οποίο εμφανιζόταν ως μη απασχολούμενο στην απογραφή του 1907 αποτελούσε στην πραγματικότητα μέρος του ενεργού πληθυσμού «μέσα από τη συμμετοχή του στις παραγωγικές δραστηριότητες της οικογενειακής αγροτικής εκμετάλλευσης»¹⁰³.

Τέλος, όσον αφορά τη γεωγραφική συγκέντρωση της γυναικείας απασχόλησης, η επαρχία Αττικής συγκεντρώνει το μεγαλύτερο ποσοστό επί του συνόλου, δηλαδή 40,9%. Ακολουθούν η επαρχία Ζακύνθου με 4,39%, Πατρών με 4,31% και Κερκύρας με 3,7%. Τα χαμηλότερα ποσοστά στη γυναικεία απασχόληση παρουσιάζουν οι επαρχίες Μεγαλοπόλεως (0,08%) και Παξών (0,05%).

Κλάδοι με τα μεγαλύτερα ποσοστά γυναικείας εργασίας

Σύμφωνα με τα στατιστικά αποτελέσματα της εποχής, η μεγαλύτερη συγκέντρωση του γυναικείου ενεργού πληθυσμού παρατηρείται στην κατηγορία της βιομηχανίας

¹⁰⁰ Φράγκος Δ., *Ο Οικονομικά Ενεργός...*, ό.π. σ. 30.

¹⁰¹ Η κατηγορίες επαγγελμάτων αναλύθηκαν αναλυτικότερα στο κεφάλαιο σχετικά με τον ενεργό πληθυσμό του 1907.

¹⁰² Εικάζεται πως ο αριθμός δεν είναι αντιπροσωπευτικός και πως στην ουσία ήταν πολύ μεγαλύτερος.

¹⁰³ Ρηγγίνος Μ. *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια...*, ό.π., σ. 74.

(37%). Αυτό το γεγονός από τη μια έχει να κάνει με την περιορισμένη διαθεσιμότητα εργατικών χεριών, καθώς τη συγκεκριμένη περίοδο υπήρχε μεγάλη εκροή ανδρικού ενεργού πληθυσμού προς το εξωτερικό, που αποτελεί ένα παράγοντα για την ανάπτυξη της βιομηχανίας. *«Υπήρχε επιτακτική ανάγκη να επιστρατευθούν οι γυναίκες στην παραγωγή. Αλλά και για τις ίδιες τις γυναίκες η απασχόληση στα εργοστάσια ήταν η ύστατη λύση για την εξασφάλιση της επιβίωσής τους»*¹⁰⁴.

Χαρακτηριστικό της γυναικείας εργασίας των αρχών του 20ού αιώνα είναι πως η εκβιομηχάνιση συνοδεύεται από ένα καταμερισμό της εργασίας που περιέχει τη διάκριση σε «αντρικές» και «γυναικείες» δουλειές, με αποτέλεσμα οι ανειδίκευτες εργάτριες να ασχολούνται είτε σε ειδικούς κλάδους της βιομηχανίας είτε σε ορισμένες θέσεις στη διαδικασία παραγωγής¹⁰⁵. Η χρησιμοποίησή τους σε βοηθητικές θέσεις, έχει να κάνει με το γεγονός ότι σε αυτές δεν απαιτείται καμιά προηγούμενη εκπαίδευση παρά μόνο κάποιο μικρό διάστημα παρακολούθησης της εργασίας μιας έμπειρης εργάτριας. Η εκπαίδευση των γυναικών στις «γυναικείες τέχνες» (ραπτική, υφαντική κ.λπ.), που γίνεται στα εργαστήρια, έχει καθαρά πρακτικό χαρακτήρα και διαρκεί 3-6 χρόνια, ενώ η ηλικία των μαθητευομένων συνήθως είναι από 8-12 ετών.

Η βασική αιτία συγκέντρωσης των γυναικών στη βιοτεχνία-βιομηχανία, οφείλεται στο ότι υπάγονται στη συγκεκριμένη κατηγορία επαγγέλματα που απορροφούν μεγάλα ποσοστά γυναικείου ενεργού πληθυσμού. Πιο αναλυτικά, τα υψηλότερα ποσοστά της γυναικείας απασχόλησης σε σχέση με τη συνολική γυναικεία απασχόληση στη «Βιοτεχνία» συγκεντρώνονται στις παρακάτω επαγγελματικές κατηγορίες, χωρίς ωστόσο να δίνονται ξεχωριστά αριθμοί για το καθένα από το απογραφικό δελτίο:

Η υποκατηγορία *«Ράπτει, κατασκευασταί ασπρορούχων, λαιμοδετών, ρινομάκτρων»*, απασχολεί 10.124 γυναίκες (42,49%). Μάλιστα, η ευρεία είσοδος των γυναικών στα επαγγέλματα της ραπτικής και μοδιστρικής είναι άμεσα συνδεδεμένη με την ταχύτητα με την οποία ενσωματώθηκε στην ελληνική κοινωνία η δυτική ευρωπαϊκή ενδυμασία¹⁰⁶.

Στη δεύτερη κατά σειρά υποκατηγορία επαγγελλμάτων, που εμφανίζονται τα μεγαλύτερα ποσοστά γυναικείας απασχόλησης βρίσκονται οι *«υφανταί, εριουργοί,*

¹⁰⁴ Σαλίμπα Ζ., *Γυναίκες εργάτριες...*, ό.π., σ. 156.

¹⁰⁵ Αβδελά Έ., *«Το Αντιφατικό Περιεχόμενο...»*, ό.π., σ. 346.

¹⁰⁶ Σαλίμπα Ζ., *Γυναίκες εργάτριες...*, ό.π., σ. 28.

φλανελλοποιοί, ταπητουργοί, μεταξουργοί¹⁰⁷, νηματουργοί, ξάνται» με ποσοστό 16,53%, καταγράφονται δηλαδή 3.939 γυναίκες. Μάλιστα, στα εργαζόμενα πρόσωπα στην υφαντουργία εκτός από το καθεαυτό εργατικό δυναμικό, περιλαμβάνονται οι διευθύντριες και τα εργαζόμενα μέλη της οικογένειας-ιδιοκτήτριας της επιχείρησης.

Ακολούθως, η υποκατηγορία «πλέκται, κεντηταί, χρυσοποικιλταί, κατασκευασταί περικνημίδων» συγκεντρώνει το ποσοστό 3,95%, ενώ των «Πιλοποιών» 3,70%. Μάλιστα, όσον αφορά τον αριθμό των απασχολούμενων γυναικών στα πιλοποιεία (881), τα πρώτα επίσημα ποσοτικά στοιχεία καταγράφει η απογραφή του 1907.

Επίσης, η απογραφή του 1907 παρέχει τα πρώτα αριθμητικά δεδομένα για τους εργαζόμενους στα καπνά. Οι εργάτριες που κατεγράφησαν ως «καπνοκόπται, καπνοσυσκευασταί, σιγαροποιοί, καφεκόπται, κατασκευασταί ταμβάκου» ήταν 746 (3,13%)¹⁰⁸. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να τονιστεί η ιδιαιτερότητα του κλάδου του καπνεμπορίου, στον οποίο σε σχέση με τους άλλους κλάδους οι κοπέλες δεν εργάζονται από μικρή ηλικία, καθώς η κατεργασία καπνών θεωρούνταν βλαβερή¹⁰⁹.

Τέλος, στην κατηγορία «Βιοτεχνία» περιλαμβάνονταν και οι υποκατηγορίες: «βιομήχανοι άνευ μνείας ειδικότητας» με 1.432 γυναίκες και «χειρώνακτες άνευ μνείας ειδικότητας» με 4.057 γυναίκες. Γεγονός που σημαίνει ότι σε ποσοστό 23% επί του συνόλου των εργαζομένων γυναικών δεν προσδιορίζεται η επαγγελματική ειδικότητα.

Τέλος, εκτός από τον κλάδο της βιομηχανίας, άλλοι δύο κλάδοι παρουσίασαν κατά τις αρχές του 20ού αιώνα μια σχετική συγκέντρωση γυναικείου εργατικού δυναμικού ήταν αυτός της «δημόσιας και δημοτικής υπηρεσίας». Όπου τα ποσοστά συγκέντρωσης γυναικών ανάμεσα στις απογραφές του 1861 και του 1907 αυξήθηκαν αισθητά κατά 42,6%. Με αποτέλεσμα να καταγράφεται μεγάλος αριθμός δημοσίων υπαλλήλων που αμείβονται με ανεπαρκείς μισθούς. Και αυτός των «προσωπικών και οικιακών υπηρεσιών», στο οποίο συμπεριλαμβάνεται το επάγγελμα της υπηρέτριας, το

¹⁰⁷ Από τον τομέα της μεταξουργίας, ξεκινάει η προσέλευση των γυναικών στο εργοστάσιο, καθώς η μεταξοβιομηχανία εντάσσεται πρώτη στο εργοστασιακό σύστημα παραγωγής, με την έννοια της συγκέντρωσης του μηχανικού εξοπλισμού κάτω από μια στέγη. Σαλίμπα Ζ., *Γυναίκες εργάτριες...*, ό.π., σ. 63.

¹⁰⁸ Οι αριθμοί, αυτοί είναι ανακριβείς, αφενός μεν γιατί περιλαμβάνουν μόνο τους εργαζόμενους στη καπνοβιομηχανία χωρίς να καταγράφουν τους εργαζόμενους στο καπνεμπόριο, αφετέρου δε γιατί η κατηγορία περιλαμβάνει και τους καφεκόπτες, επάγγελμα που δεν έχει σχέση με τον καπνό. Πιθανότατα μπήκε σε αυτή την υποκατηγορία γιατί παλιότερα τα καφεκοπτεία έφτιαχναν και πουλούσαν τσιγάρα. Σαλίμπα Ζ., *Γυναίκες εργάτριες...*, ό.π., σ. 91.

¹⁰⁹ Στο ίδιο, σ. 93.

οποίο επέλεξαν καθώς δεν χρειαζόταν καμία εξειδίκευση. Επιπλέον, βάσει της ιδιότητάς της η υπηρέτρια, εξασφαλίζει στέγη στην κατοικία των αφεντικών της, φαγητό, μισθό κ.λπ.¹¹⁰.

Οι διεκδικήσεις του γυναικείου φύλου

Με την είσοδο των γυναικών στην αγορά εργασίας, άρχισαν να προκύπτουν νέα θέματα όσον αφορά τη χειραφέτησή τους. Συγκεκριμένα, δύο είναι τα αιτήματα, που στον πολιτικό λόγο των γυναικών του τέλους του 19ου αιώνα, συνδέονται με τη χειραφέτηση: το δικαίωμα στην εκπαίδευση¹¹¹ και το δικαίωμα στην εργασία¹¹².

Οι ανωτέρω παράγοντες, μάλιστα είναι αλληλένδετοι καθώς ο αναλφαβητισμός και η έλλειψη τεχνικής εκπαίδευσης δημιουργεί επαγγελματικό αδιέξοδο στις γυναίκες των κατώτερων στρωμάτων. Από την άλλη η δεινή κοινωνική θέση της εργάτριας και τα φαινόμενα κοινωνικής αδικίας που υφίσταται, σε συνδυασμό με την κοινωνική αντίληψη της εποχής *«που ήθελε τη γυναίκα μακριά από το εργοστάσιο - χώρο που θεωρείται ότι εγκυμονεί κινδύνους για την ηθική τάξη της οικογενείας»*¹¹³, ενεργοποιεί το φαινόμενο της ατομικής πρωτοβουλίας και των φιλανθρωπιών με σκοπό τη βελτίωση της θέσης της.

Αναλυτικότερα, από το 1870, γυναίκες από τα υψηλότερα και τα μεσαία κοινωνικά στρώματα, *«αναλαμβάνουν το ρόλο των «κοινωνικών αναμορφωτριών» και ηθικών παιδαγωγών των εργατριών μέσα από τους φιλανθρωπικούς συλλόγους που ιδρύονται συνεχώς»*¹¹⁴. Οι φιλανθρωπικοί σύλλογοι¹¹⁵ κύριος φορέας εκπαίδευσης γυναικών στη βιοτεχνία, είχαν στόχο την απομάκρυνση τους από το εργοστάσιο, και τον προσανατολισμό τους στο εργαστήριο, *«όπου ήταν ένας χώρος απομονωμένος από τα κοινωνικά δεινά»*¹¹⁶, διαμορφώνοντας ένα εργατικό δυναμικό, που υπηρετεί

---

¹¹⁰ Στο ίδιο, σ. 36.

¹¹¹ Στην απογραφή του 1907, οι νομοί με το μεγαλύτερο ποσοστό εγγράμματων γυναικών είναι ο νομός Αττικής και Βοιωτίας με 40,98% και ο νομός Κυκλάδων με 29,81%.

¹¹² Ρεπούση Μ., «Το φύλο των γυναικών. Έμφυλες ομάδες και γυναικείες διεκδικήσεις», στο, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμ. 5ος, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003, σ. 192.

¹¹³ Σαλίμπα Ζ., «Η εκπαίδευση των γυναικών της εργατικής τάξης (1870-1920)», στο, *Αφιέρωμα στη μνήμη του Ν. Σβορώνου*, Στέφανος Παπαγεωργίου (επιμέλ.), Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα, 1992, σ. 208.

¹¹⁴ Στο ίδιο, σ. 204.

¹¹⁵ Ανάμεσά τους ο «Σύλλογος Γυναικών υπέρ της Γυναικείας Παιδείσεως», που ιδρύθηκε το 1872 με πρωτοβουλία της παιδαγωγού Καλλιόπης Κεχαγιά. Η «Σχολή της Κυριακής των Απόρων Γυναικών και Κορασίων του Λαού», καθώς και η «Οικοκυρική και Επαγγελματική Σχολή της Ένωσης των Ελληνίδων» που ιδρύθηκαν με πρωτοβουλία της Καλλιρρόης Παρρέν.

¹¹⁶ Σαλίμπα Ζ. «Η εκπαίδευση των γυναικών...», ό.π., σ. 208.

τις ανάγκες της αγοράς. Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι οι απόψεις υπέρ της προστασίας των γυναικών που εργάζονταν στα εργοστάσια δεν οδήγησαν σε αντίστοιχες νομοθετικές ρυθμίσεις¹¹⁷.

Η γυναικεία εργασία την περίοδο του Μεσοπολέμου

Κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου παρουσιάζεται διεύρυνση της συμμετοχής των γυναικών στη μισθωτή εργασία, γεγονός που έχει να κάνει με αιτίες κοινωνικές, ιστορικές και οικονομικές «που οδηγούν σταδιακά σε αναπροσαρμογή του παραδοσιακού προτύπου για τη θέση των γυναικών και την ένταξή τους στην αγορά εργασίας»¹¹⁸. Αναλυτικότερα, ενώ κατά το 1907 οι παραγωγικώς εργαζόμενες γυναίκες ήταν λιγότερες του 1/10 των παραγωγικώς εργαζόμενων ανδρών, κατά το 1928, υπερέβησαν το 1/3 αυτών.

Το ανωτέρω γεγονός έχει να κάνει, με τη «χειραφέτηση των γυναικών» και τις διεκδικήσεις του γυναικείου φύλου σχετικά με το δικαίωμα στον χώρο της εργασίας, που ήδη εμφανίστηκε από τις αρχές του αιώνα, αλλά και με τη βελτίωση του κλάδου της στατιστικής και την ακριβέστερη δήλωση των εργασιών των γυναικών, ιδιαιτέρως των γεωργικών εργασιών¹¹⁹. Επίσης, από το 1912 μέχρι το 1923 ο ελληνικός στρατός διατελεί σε κατάσταση επιστράτευσης, με αποτέλεσμα μεγάλος αριθμός γυναικών να κινητοποιηθεί για να καλύψει τις κενές θέσεις των ανδρών στρατιωτών, αλλά και να εξασφαλίσει τη λειτουργία της πολεμικής βιομηχανίας¹²⁰, καθώς και να ικανοποιήσει τις καταναλωτικές ανάγκες του ελληνικού στρατού. Συνέπεια των ανωτέρω ήταν η δημιουργία ευνοϊκών συνθηκών για την ανάπτυξη βιομηχανικών κλάδων, όπως αυτός της κλωστοϋφαντουργίας και της βιομηχανίας τροφίμων.

---

¹¹⁷ Η πρώτη προστατευτική διάταξη για την εργασία των γυναικών συντελείται κατά το 1910 και περιλαμβάνεται στον νόμο ΓΦΚΔ «περί μεταλλείων» και αφορά την απαγόρευση νυχτερινής εργασίας «κορασίων και γυναικών εν γένει» στα μεταλλεία και στη μεταλλουργία. Αλλά ο βασικός νόμος που ρυθμίζει την εργασία των γυναικών στη βιομηχανία κατά τα ευρωπαϊκά πρότυπα είναι ο ΔΚΘ του 1912 «περί εργασίας γυναικών και ανηλίκων». Ο νόμος απαγορεύει την απασχόληση γυναικών στις βιομηχανικές επιχειρήσεις τη νύχτα, την Κυριακή, καθώς και σε ορισμένες ιδιαίτερα βαριές και ανθυγιεινές εργασίες, ορίζει ανώτατο όριο εργασίας το 10ωρο και προβλέπει υποχρεωτική άδεια πριν και μετά τον τοκετό.

¹¹⁸ Αβδελά Ε., «Στοιχεία για την εργασία των γυναικών στον Μεσοπόλεμο: όψεις και θέσεις», στο, *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Γιώργος Μαυρογορδάτος- Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1988, σ. 203.

¹¹⁹ Απογραφή 1928, σ. η.

¹²⁰ Αβδελά Ε., «Το Αντιφατικό Περιεχόμενο της Κοινωνικής Προστασίας: Η Νομοθεσία για την Εργασία των Γυναικών στη Βιομηχανία (19ος-20ος αι)», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 6 (1989), τεύχ. 11, σ. 351.

Ακολουθώντας, επηρέασε και η αύξηση της εδαφικής έκτασης της χώρας και του πληθυσμού, η οποία συνεπάγεται και αντίστοιχη αύξηση του ενεργού πληθυσμού, που είχαν ως αποτέλεσμα οι νέοι πληθυσμοί να απασχοληθούν στον κλάδο της βιομηχανίας και να συντελέσουν στη «*διεύρυνση της ομάδας των παραγωγικών ηλικιών*»¹²¹.

Συγκεκριμένα, η έλευση των προσφύγων το 1922 αποτέλεσε καθοριστικό παράγοντα στη διαμόρφωση του ενεργού πληθυσμού της Ελλάδας γενικότερα, καθώς και στην είσοδο μεγάλου γυναικείου εργατικού δυναμικού στην αγορά εργασίας. Η ένταξη των εργατριών προσφυγικής προέλευσης κυρίως στον τομέα της μεταποίησης συντελέστηκε για βιοποριστικούς λόγους, καθώς οι περισσότερες ήταν ορφανές και έπρεπε να συντηρήσουν τα εξαρτώμενα μέλη της οικογένειάς τους¹²².

Η γυναικεία εργασία σε αριθμούς

Ο ενεργός πληθυσμός, κατά την απογραφή του 1928, ανήλθε σε 2.603.553 άτομα, εκ των οποίων τα 676.190 ήταν γυναίκες. Ενώ, όπως λέχθηκε και ανωτέρω, την ίδια χρονιά, ο γυναικείος ενεργός πληθυσμός έφτανε στο 26,23% του συνολικού ενεργού πληθυσμού και στο 25,86% του γυναικείου πληθυσμού άνω των 10 ετών¹²³.

Η κλίμακα των επαγγελμάτων που χρησιμοποιήθηκε κατά την απογραφή του 1928, και όπως ήδη έχει λεχθεί αποτελείτο από 13 κατηγορίες, οι οποίες υποδιαιρούνταν σε κλάσεις ή ομάδες και κάθε ομάδα σε εδάφια ή είδη επαγγελμάτων, διαγράφει την εξελικτική πορεία του γυναικείου ενεργού πληθυσμού και εξυπηρετεί στη διεξαγωγή διάφορων συμπερασμάτων.

Η κατηγορία της «γεωργίας» απασχολούσε 434.623 γυναίκες, και υποδιαιρούνταν στην ομάδα της γεωργίας σε στενή σημασία με 434.367 γυναίκες και στα δάση με 256. Η αύξηση των εργαζομένων γυναικών στη γεωργία, μεταξύ του διαστήματος 1907-1928 οφείλεται πιθανότατα κατά μεγάλο ποσοστό στις «*από απογραφή σε απογραφή πληρεστέρας δηλώσεις των απασχολήσεων των γυναικών, συμφώνως προς τις δοθείσες λεπτομερέστερες οδηγίες*»¹²⁴. Μάλιστα, σύμφωνα με τα στατιστικά δεδομένα της εποχής οι γυναίκες που απασχολούνται στη γεωργία

¹²¹ Σαλίμπα Ζ., Γυναίκες εργάτριες ..., ό.π., σ. 20.

¹²² Αβδελά Ε., «Οι γυναίκες, κοινωνικό ζήτημα», στο, *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, 1922-1940, ο Μεσοπόλεμος*, τόμος Β1, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2002, σ. 342.

¹²³ Αύξηση κατά 260% και 340% περίπου αντίστοιχα.

¹²⁴ Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας - Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής...*, ό.π., σ.ιγ.

εντοπίζονται κυρίως στη Δ. Θράκη (86%), στον νομό Δράμας (49%), καθώς και στις επαρχίες Πωγωνίου (76%), Κονίτσης (71%), κ.ά.

Ακολούθως, η κατηγορία της «κτηνοτροφίας» απασχολεί 33.021 γυναίκες. Μάλιστα το μεγαλύτερο ποσοστό των γυναικών (32%) που απασχολείται στη συγκεκριμένη κατηγορία καταγράφεται στην Πελοπόννησο, καθώς και στις επαρχίες Μεγαπόλεως (71 γυναίκες επί 100 κτηνοτρόφων και των δύο φύλων), Κυθήρων (64%), Κέας (62%) κ.ά. Από την άλλη στην κατηγορία της «αλιείας» καταγράφονται μόνο 41 γυναίκες, ενώ στην κατηγορία των «μεταλλείων και ορυχείων» 364 γυναίκες¹²⁵.

Η κατηγορία της «βιομηχανίας» απασχολεί μεγάλο αριθμό γυναικείου εργατικού δυναμικού (99.712), το οποίο διοχετεύεται στις βιομηχανίες τροφίμων (1.407), τις χημικές βιομηχανίες (268), τις οικοδομικές βιομηχανίες κ.λπ. (405), την παραγωγή και τη διανομή κινητήριας δύναμης, φωτός, ύδατος, θερμότητας και ψύχους (53), τη μεταλλουργία (434), τη βιομηχανία ξυλείας κ.λπ. (1.421), τις βιομηχανίες δέρματος (1.252), τις υφαντικές βιομηχανίες (72.440), τις βιομηχανίες χάρτου (1.305), τις καπνοβιομηχανίες (20.375) και ια) τις βιομηχανίες άνευ άλλου προσδιορισμού (352).

Η συμμετοχή των γυναικών αυξάνεται στον τομέα της βιομηχανίας, από 16% το 1907 σε 23% το 1928, ενώ η εκβιομηχάνιση και η άφιξη των προσφύγων παίζουν αποφασιστικό ρόλο για την επέκταση της συμμετοχής των γυναικών στον τομέα της μεταποίησης. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να σημειωθεί πως το 32,2% των εργατριών το 1928 ήταν πρόσφυγες. Μάλιστα, η μεγαλύτερη συγκέντρωση των εργαζομένων γυναικών στον τομέα της βιομηχανίας παρατηρείται στην Πελοπόννησο (28%), καθώς και στις επαρχίες Σαμοθράκης (68%), Καβάλας (60%), Βόλου (54%), Σφακίων (54%), Σύρου (53%), Αττικής (47%), Ζακύνθου (45%), Μεγαρίδος (42%), κ.ά.

Το γυναικείο νεαρό¹²⁶ ανειδίκευτο εργατικό δυναμικό καταλάμβανε θέσεις στα εργοστάσια, που δεν απαιτούσαν εξειδίκευση, με αποτέλεσμα να τους αποδίδεται

¹²⁵ Στη συγκεκριμένη κατηγορία παρατηρείται μικρή υπεροχή των γυναικών στην επαρχία Ιστιαίας, όπου όμως ο αριθμός των εργαζομένων στην κατηγορία ταύτη ανδρών και γυναικών είναι ασήμαντος.

¹²⁶ Κατά την επίσημη απογραφή των εμποροβιομηχανικών επιχειρήσεων (Σεπτέμβριος 1930) επί 261.057 εργαζομένων (εκτός των καπνεργατών) σε εμποροβιομηχανικές επιχειρήσεις της χώρας, οι 2.833 γυναίκες, είχαν ηλικία μέχρι 14 ετών και οι 21.605, είχαν ηλικία 15-19 ετών.

άμεσο μεν, χαμηλό δε ημερομίσθιο¹²⁷. Οι ώρες εργασίας ξεπερνούσαν κατά πολύ τις οχτώ την ημέρα που προβλέπει ο νόμος, ενώ οι συνθήκες υγιεινής ήταν άθλιες.

Στις επόμενες κατηγορίες συγκαταλέγονται η «μεταφορά και συγκοινωνία» με 914 εργαζόμενες, η «πίστη, συνάλλαγμα και μεσολάβηση» με 1.774, καθώς και το «εμπόριο» που απασχολούσε 4.958 εργαζόμενες οι οποίες μοιράζονταν στις ακόλουθες ομάδες: εμπόριο τροφίμων (1.234), εμπόριο ειδών ενδυμασίας και στολισμού (976), εμπόριο ειδών οικοδόμησης, επίπλωσης, φωτισμού, θέρμανσης κ.λπ. των οικιών (153), εμπόριο άλλων ειδών (674), ξενοδοχεία, εστιατόρια, καφενεία κ.λπ. (1.398), εμπόριο άνευ άλλου προσδιορισμού και επιχειρήσεις παντός είδους (523).

Εν συνεχεία, οι «προσωπικές υπηρεσίες» περιέκλειαν 37.337 γυναίκες, αποτελώντας τη μόνη κατηγορία στην οποία οι εργαζόμενες γυναίκες υπερέβαιναν κατά αριθμό τους εργαζόμενους άνδρες, και εντοπίζονταν κυρίως στα νησιά του Αιγαίου (72%), καθώς και στις περισσότερες επαρχίες με μεγαλύτερο ποσοστό αυτό της Μυτιλήνης (41%) και του Τεμένους (37%). Στον τομέα των υπηρεσιών, ο αριθμός των γυναικών αυξάνεται σταθερά μέσα στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα με εξαίρεση το επάγγελμα των υπηρετριών που παρουσιάζει μείωση. Φαίνεται έτσι η *«σημασία που αποκτούν για τη μισθωτή εργασία των γυναικών άλλοι κλάδοι δραστηριοτήτων, αλλά και η υποβάθμιση ορισμένων παραδοσιακών γυναικείων επαγγελμάτων»*¹²⁸.

Εν συνεχεία, στην κατηγορία των «ελευθέρων επαγγελμάτων» συμπεριλαμβάνονταν 18.230 εργαζόμενες, οι οποίες διαχωρίζονταν στις ομάδες της θρησκείας (1.721)¹²⁹, της παιδείας (8.879)¹³⁰, των ιατρικών επαγγελμάτων (4.963), των νομικών επαγγελμάτων (155), των γραμμάτων, των εφαρμοσμένων επιστημών, και των σωματείων (1.265) καθώς και των καλών τεχνών (1.245). Όσες γυναίκες συμπεριλαμβάνονταν στη συγκεκριμένη κατηγορία ήταν μορφωμένες, ωστόσο σύμφωνα με την απογραφή του 1928 δεν κατατάσσονταν στο Δημόσιο.

¹²⁷ Οι περισσότερες πληρώνονται με μεροκάματα που αντιστοιχούν περίπου από το 1/3 ως το μισό του ανειδίκευτου ανδρικού. Αβδελά Ε., «Οι γυναίκες, κοινωνικό...», ό.π., σ. 342.

¹²⁸ Αβδελά Ε. *Δημόσιοι υπάλληλοι...*, ό.π., σ. 42.

¹²⁹ Ιδιαίτερη συγκέντρωση εργαζομένων του τομέα αυτού παρουσιάζεται στις Κυκλάδες (33%), καθώς και στις επαρχίες της Τήνου (70%), της Ύδρας (43%) και της Αίγινας (34%), γεγονός που οφείλεται στον μεγάλο σχετικό αριθμό των καλογριών σε αυτές.

¹³⁰ Αξιοσημείωτο είναι πως ο κλάδος της εκπαίδευσης απασχολεί μεγάλα ποσοστά γυναικών (33,1% το 1920, 39,7% το 1928).

Τέλος, η κατηγορία των «δημόσιων υπηρεσιών» απασχολούσε 2.421 γυναίκες, στον τομέα της «διοίκησης και της δικαιοσύνης». Πιο συγκεκριμένα, με την πάροδο του χρόνου, όλο και περισσότερες γυναίκες απορροφούνται στον δημόσιο τομέα¹³¹. Μάλιστα, η εξέλιξη αυτή σχετίζεται άμεσα με τη «*διεύρυνση των μεσαίων στρωμάτων στην ελληνική κοινωνία, αλλά και με την επέκταση της προσφοράς εργασίας γυναικών που προέρχονται από αυτά ακριβώς τα ποικίλα στρώματα*»¹³². Στα παραπάνω θα πρέπει να προστεθεί η εξάπλωση της εκπαίδευσης των κοριτσιών, το υψηλό ποσοστό γυναικών με οικογενειακές υποχρεώσεις ανάμεσα στους πρόσφυγες καθώς και η διόγκωση της ανεργίας και η οικονομική κρίση στη συνέχεια.

Το προφίλ των γυναικών δημοσίων υπαλλήλων του Μεσοπολέμου είναι το εξής: νέες¹³³, σε μεγάλο ποσοστό (23%) προσφυγικής προέλευσης, και άγαμες (60%). Οι γυναίκες υπάλληλοι δουλεύουν κατά κανόνα από ανάγκη, σε εργασίες που δεν απαιτούν πολυετή κατάρτιση, με σκοπό να συνεισφέρουν στο οικογενειακό εισόδημα και να συγκεντρώσουν την προίκα τους, ενώ με το γάμο εγκαταλείπουν συνήθως την εργασία τους¹³⁴. Συνήθως δεν δρουν συλλογικά και μένουν μακριά από τον συνδικαλισμό. Καταλήγοντας, η τελευταία κατηγορία ονομάζεται «εργάτες και υπάλληλοι άνευ άλλου προσδιορισμού» και περιλαμβάνει 42.755 εργαζόμενες γυναίκες.

Τέλος, η απογραφή του 1928 παρέχει και σημαντικές πληροφορίες σχετικά με την οικογενειακή κατάσταση των εργαζομένων γυναικών. Παρουσιάζει λοιπόν, ότι υπερέχουν οι έγγαμες στη γεωργία (57%), τα δάση (47%), την αλιεία, (57,5%), τη μεταλλουργία (53%) και το εμπόριο τροφίμων (47%), όπως και μεταξύ των άνευ επαγγέλματος γυναικών (49%). Τις μεγαλύτερες αναλογίες αγάμων γυναικών βρίσκουμε στα νομικά επαγγέλματα (92%), τη βιομηχανία χάρτου (90%) και την πίστη (90%). Οι χήρες παρουσιάζουν τις μεγαλύτερες αναλογίες στα ξενοδοχεία, εστιατόρια κ.λπ. (43%), στα ιατρικά επαγγέλματα (40%) και στο εμπόριο τροφίμων (28%). Οι διεξυγμένες είναι κατ' αναλογία περισσότερες στις καλές τέχνες (4%), τα ξενοδοχεία κ.λπ. (3%) και τα ιατρικά επαγγέλματα (2%)¹³⁵.

¹³¹ Το ποσοστό των γυναικών δημοσίων υπαλλήλων πολλαπλασιάζεται μεταξύ 1907 και 1920.

¹³² Αβδελά Ε., «Στοιχεία για την εργασία των γυναικών...», ό.π., σ. 197.

¹³³ Το 15% είναι 10-19 χρονών, ενώ το 38% 20-29.

¹³⁴ Αβδελά Ε., «Στοιχεία για την εργασία των γυναικών...», ό.π., σ. 197.

¹³⁵ Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας - Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής...*, ό.π., σ. ρι.

Οι διεκδικήσεις του γυναικείου φύλου την περίοδο του Μεσοπολέμου

Στις αρχές του 20ού αιώνα οι γυναικείες διεκδικήσεις προέτασαν το αίτημα του δικαιώματος στην εκπαίδευση και την εργασία, υιοθετώντας ως μεθόδους δράσης τη φιλανθρωπία στηριζόμενη στην ατομική πρωτοβουλία. Με το πέρασμα των χρόνων, ωστόσο, σημειώνεται αύξηση του ποσοστού του εγγράμματος γυναικείου πληθυσμού, που διπλασιάζεται τα μεσοπολεμικά χρόνια και φτάνει το 40% το 1928.

Με την αύξηση του μορφωτικού επιπέδου, το ζήτημα των διεκδικήσεων των γυναικών λαμβάνει νέο περιεχόμενο. Η γυναικεία κίνηση του Μεσοπολέμου αποζητά για τις γυναίκες ίσους όρους με τους άντρες στην αγορά εργασίας, και θέτει ως κέντρο βάρους της το αίτημα των πολιτικών δικαιωμάτων. Στο πλαίσιο της παραπάνω ιδεολογίας ιδρύθηκε ο Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας¹³⁶, που *«πρωτοστάτησε σε όλες σχεδόν τις κινήσεις για νομοθετικές ρυθμίσεις που σχετίζονταν με την εργασία των γυναικών, την κατάργηση του κρατικού διακανονισμού της πορνείας, την αναζήτηση της πατρότητας, την εκπαίδευση των γυναικών και τη γυναικεία ψήφο»*¹³⁷.

---

¹³⁶ Ιδρύθηκε το 1920 με πρωτοβουλία της Αύρας Θεοδωροπούλου και της Μαρίας Νεγρεπόντη.

¹³⁷ Ψαρρά Α., «Φεμινίστριες, σοσιαλίστριες, κομμουνίστριες: Γυναίκες και πολιτική στο Μεσοπόλεμο», στο, *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Γιώργος Μαυρογορδάτος- Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1988, σ. 68.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Ο προσφυγικός ενεργός πληθυσμός της Ελλάδας

Εκτός από τον γηγενή ενεργό πληθυσμό της Ελλάδας, ανδρικό και γυναικείο, που έγινε λόγος εκτενέστερα σε προηγούμενα κεφάλαια, κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου παρουσιάζεται ένα νεοεισαχθέν κομμάτι του ενεργού πληθυσμού, αυτό των προσφύγων. Το προσφυγικό ενεργό δυναμικό θα επηρεάσει καίρια τη μορφή της εργασίας καθώς και την εξέλιξη των επαγγελματικών κλάδων της Ελλάδας την περίοδο του Μεσοπολέμου και μετέπειτα.

Ας πάρουμε όμως τα πράγματα από την αρχή. Μετά τη Μικρασιατική καταστροφή του 1922, καταφτάνουν στην Ελλάδα 1,2 εκατ. πρόσφυγες¹³⁸. Ανάμεσά τους πολλές γυναίκες και παιδιά. Σημαντικό μέλημα της πολιτείας ήταν η άμεση εγκατάσταση και αποκατάστασή τους (είτε αγροτική είτε αστική) σε παραγωγικές διαδικασίες με σκοπό την επιβίωση και την ένταξή τους στον παραγωγικό πληθυσμό της χώρας.

Τα επαγγέλματα των προσφύγων

Η απογραφή του 1928 διενεργήθηκε έπειτα από τη Μικρασιατική καταστροφή, καθώς και την Ανταλλαγή Πληθυσμών του 1923, γεγονότα με σημαντική επίπτωση στη σύνθεση του πληθυσμού της Ελλάδας. Βασικός στόχος της Στατιστικής Υπηρεσίας, εκτός των άλλων, ήταν και η μελέτη του προσφυγικού ενεργού πληθυσμού, δηλαδή η εξακρίβωση της επαγγελματικής του αποκατάστασης και απορρόφηση στις διάφορες παραγωγικές εργασίες του τόπου, καθώς και η ανάπτυξη που έλαβαν ορισμένα επαγγέλματα εξαιτίας της άφιξής τους. Για τους ανωτέρω λόγους, συντελέστηκε ιδιαίτερη επεξεργασία των απογραφικών δελτίων των προσφύγων (ηλικίας 10 ετών και άνω), με διάκριση σε «άρρενες» και «θήλεις» κατ' επάγγελμα, αν και στοιχεία κατάταξης των προσφύγων κατά κοινωνική τάξη δεν υπήρχαν. Ωστόσο, από την αντιπαραβολή των πινάκων προέκυπτε η τεράστια επιβάρυνση ορισμένων κλάδων επαγγελμάτων, εξαιτίας της εισροής του προσφυγικού εργατικού δυναμικού. Μάλιστα τα αποτελέσματα της συγκεκριμένης απογραφής σύμφωνα με τον Σ. Κλαδά *«ομιλούν ευγλώττως εν προκειμένω και*

---

¹³⁸ Επί πλέον το 38% - δηλαδή 464.015- ήταν γυναίκες και μόνο το 33,9% άνδρες ενώ το 28% ήταν παιδιά κάτω των 10 ετών. Αντίθετα ανάμεσα στους γηγενείς υπήρχαν 49,1% (2.449.142) γυναίκες, 47,5% (2.365.578) άνδρες και μόνο 3,4% (168.115) παιδιά. Δρίτσα Μ., «Πρόσφυγες και εκβιομηχάνιση», ό.π., σ. 30.

αποδεικνύουν την αύξηση του ολοέν ογκουμένου εργατικού πληθυσμού»¹³⁹, ιδίως στη βιομηχανία.

Αναλυτικότερα, το σύνολο των απογραφέντων προσφύγων κατά το 1928, οι οποίοι έφτασαν στην Ελλάδα μετά το 1922, ήταν 1.069.957. Μάλιστα, σύμφωνα με τα δεδομένα της απογραφής, διαφαίνεται ότι ο προσφυγικός πληθυσμός (47%) ήταν παραγωγικότερος του γηγενούς (42%)¹⁴⁰. Αναλυτικότερα, το 68% ανδρών προσφύγων και το 28% των γυναικών ανήκαν στον παραγωγικό πληθυσμό, σε αντίθεση με τα ποσοστά του γηγενούς πληθυσμού που ήταν 63% και 22% αντιστοίχως. Το χαμηλό ποσοστό του ανδρικού γηγενούς πληθυσμού οφείλεται στις συνέπειες των πολεμικών γεγονότων που προηγήθηκαν και έπληξαν τον άρρενα ενεργό πληθυσμό της χώρας¹⁴¹. Επίσης, η συμμετοχή του γυναικείου πληθυσμού και στους γηγενείς και στους πρόσφυγες, είναι χαρακτηριστική, καθώς «στις δοσμένες οικονομικο-κοινωνικές συνθήκες η παρουσία υψηλών ποσοστών εργαζομένων γυναικών στη βιομηχανία, αποτελεί πρόσθετο ποιοτικό δείκτη του προλεταριακού χαρακτήρα του συνολικού εργατικού δυναμικού»¹⁴².

Η απογραφή του 1928 παρέχει τα κατωτέρω στατιστικά αποτελέσματα σχετικά με τις κατηγορίες που απορροφούν το μεγαλύτερο ποσοστό προσφύγων εργατών. Η γεωργία, απασχολούσε το 52% των προσφύγων, η βιομηχανία το 49,45%¹⁴³, ενώ το 23,41% στράφηκε στο εμπόριο. Ακολούθως, η μεγαλύτερη συγκέντρωση των προσφύγων στις ομάδες κάθε κατηγορίας παρατηρείται κυρίως στην καπνοβιομηχανία (43%), στις υφαντικές βιομηχανίες (29%) και τις βιομηχανίες χάρτου (28%), ενώ η μικρότερη στη θήρα (2%), τα νομικά επαγγέλματα (5%) και την κτηνοτροφία (5%). Τέλος, όσον αφορά τις γυναίκες εργαζόμενες προσφυγικής προέλευσης, μεγαλύτερο ποσοστό καταγράφηκε στις ομάδες της καπνοβιομηχανίας (60%), των χημικών βιομηχανιών (52%) και των βιομηχανιών άνευ άλλου προσδιορισμού (52%).

¹³⁹ Κλαδάς Σ., *Η ανεργία εν Ελλάδι...*, ό.π., σ. 7.

¹⁴⁰ Βλέπε σχετικό πίνακα στην παρούσα μελέτη σ.92.

¹⁴¹ Φράγκος Δ., *Ο Οικονομικά Ενεργός...*, ό.π. σ. 58.

¹⁴² Παναγιωτόπουλος Β., «Αγροτική έξοδος και σχηματισμός...», ό.π., σ.529.

¹⁴³ Συνολικά ο αριθμός των εργαζομένων προσφύγων στη βιομηχανία υπολογίστηκε σε 114.512 άτομα (68,5% ήταν άνδρες και το 31,5% ήταν γυναίκες). Οι γυναίκες στην πλειονότητά τους βρήκαν απασχόληση στη βιομηχανία, ποσοστό 71,73% ενώ πολλές εργάστηκαν ως υπηρετικό προσωπικό ποσοστό 15,52%. Ρηγίνος Μ., «Η επαγγελματική αποκατάσταση...», ό.π., σ. 235.

Κατά διαμέρισμα

Επιπροσθέτως, μέσα από τη μελέτη των αποτελεσμάτων προκύπτει πως η μεγαλύτερη αναλογία των προσφύγων που ανήκουν στη γενική κατηγορία της γεωργίας κ.λπ., βρίσκεται στο διαμέρισμα της Δυτικής Θράκης (73%) και στη Μακεδονία (71%). Από την άλλη μεριά, η μεγαλύτερη αναλογία των προσφύγων που συμπεριλαμβάνονται στη γενική κατηγορία της βιομηχανίας κ.λπ. εντοπίζεται στα διαμερίσματα των Κυκλάδων (57%) και της Στερεάς Ελλάδας και Εύβοιας (57%). Τέλος, οι περισσότεροι πρόσφυγες που απασχολούνταν στη γενική κατηγορία του εμπορίου (μετά της πίστεως κ.λπ.) βρίσκονταν στη Δυτική Θράκη (40%), καθώς και όσοι συμπεριλαμβάνονταν στις κατηγορίες των δημοσίων και προσωπικών υπηρεσιών και ελευθερίων επαγγελματιών (36%).

Όσον αφορά το γυναικείο εργατικό δυναμικό προσφυγικής προέλευσης, μεγαλύτερη συγκέντρωση παρουσιάζει στη γενική κατηγορία των «δημοσίων και προσωπικών υπηρεσιών», καθώς και των «ελευθερίων επαγγελματιών», σε όλα γενικά τα διαμερίσματα, εκτός της Μακεδονίας και της Δυτικής Θράκης όπου παρατηρείται μεγαλύτερη αναλογία γυναικών μεταξύ των προσφύγων της γενικής κατηγορίας της «γεωργίας». Τέλος, είναι αξιοσημείωτο ότι στα νησιά του Ιονίου και τις Κυκλάδες, οι γυναίκες πρόσφυγες είναι περισσότερες από τους άνδρες πρόσφυγες στη γενική κατηγορία των δημοσίων και προσωπικών υπηρεσιών κ.λπ.

Αστική αποκατάσταση των προσφύγων

Μετά την έλευση των προσφυγικών πληθυσμών στον ελλαδικό χώρο, η πολιτεία καλείται να λύσει άμεσα το πρόβλημα της εγκατάστασης και της επαγγελματικής τους αποκατάστασης. Για το σκοπό αυτό στις 29 Σεπτεμβρίου του 1923, το Συμβούλιο της Κοινωνίας των Εθνών, εγκρίνοντας το σχέδιο αρωγής προς την Ελλάδα, υπέγραψε το Πρωτόκολλο για την ίδρυση του οργανισμού της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ). Βασικός στόχος του οργανισμού, ήταν η ταχύτερη ένταξη των προσφύγων στις παραγωγικές δραστηριότητες, με σκοπό την αντιμετώπιση της πρόσθετης ζήτησης όσο και την εκτόνωση των κοινωνικών πιέσεων. Η γρήγορη ένταξη στην παραγωγή προσανατολίστηκε στους τομείς της γεωργίας, της βιομηχανίας και βιοτεχνίας, καθώς και στο εμπόριο, με αποτέλεσμα να συντελεστεί η αστική και αγροτική αποκατάσταση.

Βασικό κριτήριο στον ανωτέρω διαχωρισμό τέθηκε το επάγγελμα που έκαναν οι πρόσφυγες στην χώρα προέλευσής τους, με σκοπό την εγκατάστασή τους σε μια παρεμφερή παραγωγική εργασία. Μάλιστα, στην απογραφή του 1928 χρησιμοποιήθηκαν οι χαρακτηρισμοί «αστοί» και «αγρότες» για να δηλώσουν τον τρόπο αποκατάστασης των προσφύγων¹⁴⁴. Ωστόσο, διαπιστώθηκε πως οι δηλώσεις τους δεν ήταν πάντοτε αληθείς. Μάλιστα μέχρι το 1929, παρατηρήθηκαν πολυάριθμες αυθαίρετες μετακινήσεις προσφύγων, είτε προς την ύπαιθρο είτε προς τα αστικά κέντρα, που σκοπό είχαν να επωφεληθούν τις εκάστοτε αποζημιώσεις και παροχές. Ωστόσο, τα επαγγέλματα που δήλωναν οι πρόσφυγες αντανακλούν την εικόνα που «είχαν για τον εαυτό τους, ή την κοινωνική ταυτότητά τους»¹⁴⁵, καθώς και τον τρόπο με τον οποίο προφανώς επιδίωκαν να ενσωματωθούν στην ελληνική κοινωνία και όχι τις πραγματικές δυνατότητες απασχόλησής τους.

Η αστική αποκατάσταση ήταν πολυπλοκότερη από την αγροτική, καθώς προϋπέθετε πολύ περισσότερα από μια απλή στέγαση ή χορήγηση εργαλείων και κυρίως απαιτούσε να δημιουργηθούν θέσεις εργασίας και δυνατότητες απορρόφησης του νέου δυναμικού, ώστε να καταστεί παραγωγικό και αυτάρκες. Για την επίτευξη των ανωτέρω, οι ελληνικές κυβερνήσεις και η ΕΑΠ, μέσω δανείων της Εθνικής Τράπεζας, χρηματοδοτούσαν τους πρόσφυγες. Από την άλλη, μέσω των χρηματοδοτήσεων προσπάθησαν να αποτρέψουν την προλεταριοποίηση και να συμβάλλουν στην ανάπτυξη μικροεπιχειρήσεων και στη δημιουργία ανεξάρτητων μικροβιοτεχνών και μικροεπαγγελματιών¹⁴⁶.

Ωστόσο, για να γίνει περισσότερο κατανοητό το μέγεθος της αστικής αποκατάστασης θα πρέπει να παρατεθούν τα ακόλουθα στατιστικά στοιχεία. Κατά το 1928 σημειώνεται αύξηση του αστικού πληθυσμού που κάλυπτε το 31,1%¹⁴⁷ του συνολικού πληθυσμού της χώρας¹⁴⁸, γεγονός που οφείλεται κυρίως στην εγκατάσταση μεγάλου όγκου προσφύγων στα πολεοδομικά συγκροτήματα των περιοχών Αθήνας-Πειραιά-Θεσσαλονίκης. Πιο συγκεκριμένα, από τους 650.000

---

¹⁴⁴ Σύμφωνα με τα στατιστικά στοιχεία που δόθηκαν από την Κοινωνία των Εθνών, οι πρόσφυγες της Μικράς Ασίας και της Κωνσταντινούπολης προέρχονταν από αστικές ή περιαστικές περιοχές. Από αυτούς το 65% σύμφωνα με τις δικές τους δηλώσεις, ήταν έμποροι, βιοτέχνες και τεχνίτες, ενώ το 35% ανειδίκευτοι εργάτες, οι οποίοι ζούσαν από την εκμίσθωση της εργατικής τους δύναμης. Τα δεδομένα αυτά οδηγούν στην υπόθεση ότι η πλειονότητα των προσφύγων ανήκε στα μικροαστικά και χαμηλά στρώματα των πόλεων. Στο ίδιο, σ. 233.

¹⁴⁵ Λιάκος Α., *Εργασία και πολιτική...*, ό.π., σ. 43.

¹⁴⁶ Κοντογιώργη Ε., «Η αποκατάσταση...», ό.π., σ. 116.

¹⁴⁷ Σε σχέση με το 1920 που ο αστικός πληθυσμός κάλυπτε το 23% της χώρας

¹⁴⁸ Σιάμπος Γ. *Ο συνολικός πληθυσμός...*, ό.π., σ.10.

(52%) πρόσφυγες¹⁴⁹ που συγκεντρώθηκαν στις πόλεις, οι 372.000 επέλεξαν ως χώρο εγκατάστασης τις περιοχές της Αθήνας και του Πειραιά, με ποσοστό «αστικής αποκατάστασης» 92,27%¹⁵⁰. Συνολικά, στα αστικά επαγγέλματα απορροφήθηκαν 208.881 πρόσφυγες, εκ των οποίων το 65% ήταν έμποροι, μικροβιοτέχνες και τεχνίτες και το 35% ανειδίκευτοι εργάτες. Επίσης, μεγάλη ανάπτυξη παρατηρήθηκε στην παραγωγή οικοδομικών υλικών, γεγονός που οφείλεται στις ανάγκες που δημιουργήθηκαν για τη στέγαση των προσφύγων. Ανάλογη ανάπτυξη παρατηρήθηκε και στην παραγωγή των ταπήτων, βαμβακερών υφασμάτων και νημάτων, επεξεργασίας δερμάτων κ.ά.¹⁵¹.

Αγροτική αποκατάσταση προσφύγων

Στον αντίποδα της αστικής αποκατάστασης βρισκόταν η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων, η οποία θεωρήθηκε περισσότερο συμφέρουσα, καθώς «*χρειαζόταν μικρότερες επενδύσεις και μπορούσε να αποδώσει σε συντομότερο χρονικό διάστημα*»¹⁵². Επίσης, ο προσφυγικός πληθυσμός θα μπορούσε να εγκατασταθεί στα διαθέσιμα κτήματα της Μακεδονίας και της Θράκης¹⁵³, που είχαν εγκαταλείψει οι ανταλλάξιμοι Τούρκοι, η καλλιέργεια των οποίων θα παρείχε autάρκεια σε βασικά τρόφιμα, καθώς και ανακούφιση του εμπορικού ισοζυγίου. Στις βόρειες επαρχίες πρώτα εποίκιστηκαν οι καπνοπαραγωγικές και οι εύφορες ή αραιοκατοικημένες περιοχές. Εκεί αναπλήρωσαν τα δημογραφικά κενά, τα οποία είχαν δημιουργήσει οι απώλειες των πολέμων και η αναχώρηση των μουσουλμάνων καλλιεργητών¹⁵⁴. Ανάμεσα στους βασικούς λόγους, συγκαταλέγεται και η πεποίθηση του πολιτικού και οικονομικού κόσμου της εποχής πως η «*Ελλάδα ήταν και θα παρέμενε γεωργική χώρα. Επομένως το νέο δυναμικό έπρεπε να διοχετευθεί κυρίως στη γεωργία, ανεξάρτητα από*

---

¹⁴⁹ 168.451 οικογένειες.

¹⁵⁰ Κοντογιώργη Ε., «Η αποκατάσταση...», ό.π., σ. 116.

¹⁵¹ Στο ίδιο, σ. 115.

¹⁵² Χατζηιωσήφ Χ., «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας» στο, *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, 1922-1940, ο Μεσοπόλεμος*, τόμος Β1, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2002. σ. 22.

¹⁵³ Οι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν ομαδικά σε συνοικισμούς που είτε είχαν εγκαταλειφθεί από τους αποχωρήσαντες κατοίκους τους (47% συνοικισμών) είτε πρωτοκατοικήθηκαν αποκλειστικά από πρόσφυγες (24%), είτε σε υπάρχοντες και κατοικημένους οικισμούς γηγενών (29%), καθιστώντας τους «μεικτούς» και περιορίζοντας σοβαρά το μερίδιο των γηγενών στην προς διανομή γη των απαλλοτριωθέντων τσιφλικιών. Πετμεζάς Σ. «Αγροτική Οικονομία», στο, *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, 1922-1940, ο Μεσοπόλεμος*, τόμος Β1, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2002. σ. 205.

¹⁵⁴ Κοντογιώργη Ε., «Η αποκατάσταση...», ό.π., σ. 107.

την κοινωνική και οικονομική του προέλευση»¹⁵⁵. Τέλος, η ταχύτερη ένταξη των προσφύγων αποσκοπούσε στην αντιμετώπιση κοινωνικών αναταραχών, καθώς και στον περιορισμό διάδοσης επιδημιών στις πόλεις¹⁵⁶.

Επιπροσθέτως, αυτή η προοπτική της γρήγορης αποκατάστασης επηρέασε και τις επιλογές πολλών προσφύγων που δήλωναν αγρότες για να επωφεληθούν από τα δάνεια και τα εφόδια που παρείχε η Επιτροπή Αποκατάστασης των Προσφύγων¹⁵⁷. Κατά την αγροτική αποκατάσταση παραχωρήθηκε στους πρόσφυγες γεωργικός κλήρος, κατοικία, σπόροι, ζώα, λιπάσματα, εργαλεία καθώς και ένα χρηματικό ποσό για τη στοιχειώδη συντήρηση της οικογενείας μέχρι την πρώτη σοδειά. Ωστόσο, η παραμονή τους στην ύπαιθρο τις περισσότερες φορές ήταν σύντομη, καθώς δεν ήταν εξοικειωμένοι με τις αγροτικές εργασίες, με αποτέλεσμα πολλές φορές να εγκαταλείπουν τη γη που τους είχε παραχωρηθεί και να επιστέφουν στις πόλεις¹⁵⁸.

Όμως, μόνο μέσω της μελέτης των αριθμών θα μπορούσε κανείς να κατανοήσει το μέγεθος της αγροτικής αποκατάστασης. Πιο συγκεκριμένα από τους περίπου 700.000 αγρότες στο σύνολο της χώρας, οι 260.000 (σχεδόν το 40%) πρόσφυγες και πρώην ακτήμονες ήταν νέοι ιδιοκτήτες. Ενδεικτικά, μέχρι το 1928 εγκαταστάθηκαν στη Μακεδονία 427.297 αγρότες πρόσφυγες, ενώ στη Θράκη 71.293, και την Ήπειρο 4.190¹⁵⁹. Μέχρι το 1928 δημιουργήθηκαν 2.085 αγροτικοί οικισμοί, στους οποίους εγκαταστάθηκαν 145.127 οικογένειες¹⁶⁰.

Η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων συνέπεσε με την τελική φάση της αγροτικής μεταρρύθμισης, μιας διαδικασίας που είχε αναγγελθεί από τον Ελευθέριο Βενιζέλο ήδη από το 1911¹⁶¹. Μάλιστα, η αγροτική μεταρρύθμιση, «είτε αυτή θεωρηθεί ως πολιτικό είτε ως κοινωνικό εγχείρημα, υπήρξε άμεση συνέπεια της άφιξης

---

¹⁵⁵ Δρίτσα Μ., «Πρόσφυγες και εκβιομηχάνιση», ό.π., σ. 40.

¹⁵⁶ Κοντογιώργη Ε., «Η αποκατάσταση...», ό.π., σ. 106.

¹⁵⁷ Δρίτσα Μ., «Πρόσφυγες και εκβιομηχάνιση», ό.π., σ. 31.

¹⁵⁸ Κοντογιώργη Ε., «Η αποκατάσταση...», ό.π., σ. 115.

¹⁵⁹ Δρίτσα Μ., «Πρόσφυγες και εκβιομηχάνιση», ό.π., σ. 42-43.

¹⁶⁰ Από αυτές 87.084 εγκαταστάθηκαν από την ΕΑΠ σε 1.388 οικισμούς στη Μακεδονία, 41.828 σε 623 οικισμούς στη Θράκη και 4.962 σε 212 οικισμούς στην Κρήτη. Οι υπόλοιπες εγκαταστάθηκαν από την ΕΑΠ ή το κράτος σε διάφορες περιοχές της χώρας. Κοντογιώργη Ε., «Η αποκατάσταση...», ό.π., σ. 107.

¹⁶¹ Στα εδάφη της Βόρειας Ελλάδας που ενσωματώθηκαν με τους Βαλκανικούς Πολέμους κυριαρχούσε η μεγάλη γαιοκτησία, επιδεινώνοντας το «αγροτικό ζήτημα» το οποίο αφορούσε τις επαρχίες της Ηπειροθεσσαλίας, που ενσωματώθηκαν στη χώρα το 1881. Το 1911 η πρώτη κυβέρνηση Βενιζέλου, κάποιες σημαντικές ενέργειες, μετέβαλε την κρατική πολιτική στο ζήτημα, ωστόσο το μεγάλο άλμα αποφασίστηκε το 1917 από την προσωρινή κυβέρνηση Βενιζέλου, η οποία επιζήτησε να εξασφαλίσει την υποστήριξη των αγροτικών πληθυσμών των νέων χωρών όπου είχε εγκατασταθεί.

των προσφύγων»¹⁶², καθώς επιτάχυνε την πορεία της απαλλοτριώσης και αναδιανομής της μεγάλης γαιοκτησίας, ενώ «*συνάμα και οι επιλογές της πολιτείας ως προς την έκταση εφαρμογής της μεταρρύθμισης ριζοσπαστικοποιήθηκαν*»¹⁶³.

Αναλυτικότερα, σύμφωνα με τον αγροτικό νόμο του 1924 όλα τα μεγάλα αγροκτήματα στη Θεσσαλία, τη Μακεδονία, τη Θράκη και την Άρτα κηρύχθηκαν απαλλοτριωτέα έναντι χαμηλής αποζημίωσης. Τα εδάφη που απελευθερώθηκαν χρησιμοποιήθηκαν για την αποκατάσταση των γηγενών ακτημόνων μικροκαλλιεργητών, ενώ στη Μακεδονία και τη Θράκη μέρος των κτημάτων μαζί με τα πρώην μουσουλμανικά, βουλγαρικά, καθώς και μοναστηριακά κτήματα, χρησιμοποιήθηκαν για την αποκατάσταση των προσφύγων¹⁶⁴. Ωστόσο, το γεγονός ότι η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων απορρόφησε μεγάλο μέρος των εκτάσεων που κανονικά θα διανέμονταν σε γηγενείς ακτήμονες, υπήρξε βασική πηγή συγκρούσεων μεταξύ προσφύγων και γηγενών στην ύπαιθρο.

Βιομηχανικές απογραφές

Με το πέρασμα των χρόνων επετεύχθη η εξέλιξη της στατιστικής και συνάμα της βιομηχανίας, με αποτέλεσμα να βελτιωθούν και να εξελιχθούν οι κρατικές απογραφές που αφορούσαν στον βιομηχανικό κλάδο και να προκύψουν περισσότερα στοιχεία για τον δευτερογενή τομέα, τα οποία δεν υπήρχαν στον ίδιο βαθμό, κατά τις αρχές του 20ού αιώνα.

Σε αυτό το σημείο επιχειρώντας μια σύντομη αναδρομή¹⁶⁵, θα πρέπει να αναφερθεί ότι η πρώτη προσπάθεια για την εξακρίβωση της κατάστασης της ελληνικής βιομηχανίας έγινε το 1914, χωρίς ωστόσο να αποφέρει καρπούς. Ακολούθησε η βιομηχανική απογραφή του 1917, η οποία ωστόσο παρουσίαζε σημαντικές ελλείψεις, καθώς κατεγράφησαν μόνο οι επιχειρήσεις με καθαρά βιομηχανικό χαρακτήρα χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι μικρές βιομηχανικές μονάδες, με αποτέλεσμα να «*μεταβάλλεται η γεωγραφία του βιομηχανικού χώρου υπέρ*

---

¹⁶² Κωστής Κ., «Η ιδεολογία της οικονομικής ανάπτυξης: πρόσφυγες στο Μεσοπόλεμο», στο, *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, Αφιέρωμα: «Μικρασιατική καταστροφή και ελληνική κοινωνία»*, τόμος 9, Αθήνα, 1992, σ. 40.

¹⁶³ Στο ίδιο, σ. 40.

¹⁶⁴ Κοντογιώργη Ε., «Η αποκατάσταση...», *ό.π.*, σ.109.

¹⁶⁵ Για περισσότερες πληροφορίες: Γκεβέτσης Μ., «Στατιστική Βιομηχανίας και Βιοτεχνίας εις την Νεωτέραν Ελλάδα» στο, Χουλιαρκάκης Μ., Μακρής Ε., Γριτσόπουλος Ε., Γκεβέτσης Μ., Αγιοπετρίτης Α., *Στατιστικά μελέται, 1821-1971: η στατιστική κατά τα 150 έτη από της παλιγγενεσίας της Ελλάδος*, ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1972, σ. 245-291. Αλλά και στο Κλαδάς Σ., *Η στατιστική εν Ελλάδι*, Τύποις Ν. Απατσίδη, Αθήναι, 1932, σ. 66-67.

των μεσαίων και μεγάλων επιχειρήσεων»¹⁶⁶. Συνεπώς δεν ήταν εφικτή η διεξαγωγή συμπερασμάτων ως προς τον βαθμό συγκέντρωσης στους διάφορους βιομηχανικούς κλάδους, καθώς και ως προς την έκταση της ανάπτυξης του βιομηχανικού κλάδου.

Η επόμενη βιομηχανική απογραφή συντελείται το 1920¹⁶⁷ και παρέχει μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα της ελληνικής βιομηχανίας και βιοτεχνίας της εποχής. Τα κύρια χαρακτηριστικά του δευτερογενούς τομέα το 1920, τα οποία προκύπτουν από τη μελέτη της βιομηχανικής απογραφής είναι οι μικρές βιομηχανικές μονάδες, η εποχικότητα στη λειτουργία, τα χαμηλά ποσοστά εκμηχανισμού και οι επενδύσεις έντασης εργασίας¹⁶⁸.

Τέλος, το 1930 διεξήχθη η «Απογραφή καταστημάτων των βιομηχανικών και εμπορικών επιχειρήσεων»¹⁶⁹, η οποία μάλιστα σε σχέση με τις δύο προηγούμενες χαρακτηρίζεται πιο αναλυτική και πλήρης¹⁷⁰. Ωστόσο, δεν πρέπει να παραληφθεί το γεγονός ότι η απογραφή πραγματοποιήθηκε σε περίοδο οικονομικής κρίσης, γεγονός που σημαίνει έξαρση των πτωχεύσεων¹⁷¹.

Αναλυτικότερα, το 1930 λειτουργούσαν 67.892 βιομηχανικές και βιοτεχνικές επιχειρήσεις που απασχολούσαν 232.763 άτομα. Τα μεγέθη εμφανίζονται αυξημένα κατά 100% ως προς τις επιχειρήσεις και 58% ως προς το προσωπικό σε σχέση με τα αντίστοιχα της απογραφής του 1920. Συμπερασματικά, παρά τη ποσοτική έκρηξη που σημειώνεται στον αριθμό των βιομηχανικών μονάδων, εξακολουθούν να κυριαρχούν οι παραδοσιακοί κλάδοι και οι μονάδες μικρών βιοτεχνιών. Συγκριτικά, μάλιστα, με τα δεδομένα του 1920, τα μεγέθη εμφανίζουν μια μείωση των ποσοστών των μεσαίων

---

¹⁶⁶ Ρηγίνος Μ., *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια...*, ό.π., σ. 87.

¹⁶⁷ Το 1920, υπήρχαν στην Ελλάδα 33.704 βιομηχανικές και βιοτεχνικές μονάδες που απασχολούσαν συνολικά 146.840 άτομα. Οι επιχειρήσεις που απασχολούσαν 1-5 άτομα αποτελούσαν το 91,79% του συνόλου των μονάδων και συγκέντρωναν το 57,46% των εργαζομένων, οι επιχειρήσεις που απασχολούσαν 6-25 άτομα το 6,90% και το 18,11%, αντίστοιχα, ενώ οι επιχειρήσεις που απασχολούσαν περισσότερα από 26 άτομα το 1,31% των απογραφέντων εργοστασίων και το 23,77% του εργατικού δυναμικού.

¹⁶⁸ Ρηγίνος Μ., *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια...*, ό.π., σ. 97.

¹⁶⁹ *Απογραφή των βιομηχανικών και εμπορικών επιχειρήσεων ως και των εις ταύτας απασχολουμένων υπαλλήλων και εργατών, ενεργουμένην την 4ην Σεπτεμβρίου 1930*. Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος, Αθήνα 1930.

¹⁷⁰ Παρόλο που δεν έχουν συμπεριληφθεί στη βιομηχανία τροφίμων οι 27.000 περίπου εργαζόμενοι στα ελαιουργεία τα οποία δεν λειτουργούσαν τον Σεπτέμβριο, μήνα κατά τον οποίο έγινε η απογραφή. Αντίθετα έχει περιληφθεί κλάδος των οικοδομικών κατασκευών, οι οποίες δεν είχαν απογραφεί το 1920.

¹⁷¹ Μόνο κατά τη διετία 1929-30 πτώχευσαν 1.341 επιχειρήσεις, οι οποίες δεν περιλαμβάνονται στην απογραφή. Ρηγίνος Μ., *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια...*, ό.π., σ. 118.

και μεγάλων μονάδων υπέρ της μικρής βιοτεχνίας¹⁷². Έτσι λοιπόν δημιουργήθηκε στις πόλεις πλήθος μικρών επιχειρήσεων, δυσανάλογα μεγάλο σε σχέση με τις ανάγκες μιας αγοράς αγαθών η οποία αν και διευρυμένη από την έλευση των προσφύγων, «ήταν μικρής ελαστικότητας»¹⁷³.

Ακολούθως, σε διάστημα μεταξύ των δύο βιομηχανικών απογραφών, παρατηρείται διεύρυνση της εργατικής δύναμης, καθώς ο συνολικός αριθμός των απασχολούμενων στην Ελλάδα υπερδιπλασιάστηκε. Σε σύγκριση μάλιστα με την απογραφή του 1920 αυξήθηκε κατά 170%, γεγονός που οφείλεται στην έλευση του προσφυγικού εργατικού δυναμικού. Αναλυτικότερα, οι απασχολούμενοι στον τομέα της βιομηχανίας-βιοτεχνίας¹⁷⁴ αποτελούσαν το 18,1% του πληθυσμού, με αναλογία μεγαλύτερη στον προσφυγικό (24,9%) παρά στον ντόπιο πληθυσμό (16,4%)¹⁷⁵. Ωστόσο, παρατηρείται μείωση του ποσοστού των εργαζομένων στη μικρή βιοτεχνία κατά 51% του συνόλου¹⁷⁶, γεγονός που οφείλεται κυρίως στην «ανελαστική προσφορά και ζήτηση της εργασίας»¹⁷⁷, καθώς οι πρόσφυγες μετατρέπονταν κυρίως σε μικροϊδιοκτήτες, με αποτέλεσμα να μην αποτελούν φθινό προλεταριάτο, συμβάλλοντας έτσι στην «εμμονή των υφιστάμενων βιομηχανικών δομών»¹⁷⁸.

Εν κατακλείδι, η αντιπαράθεση των αποτελεσμάτων των απογραφών του 1920 και του 1930, βοηθά στον εντοπισμό των συνεχειών και των τομών στη διαδικασία εκβιομηχάνισης, καθώς και στην κατανόηση των αιτιών που προσδιόρισαν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της τη συγκεκριμένη περίοδο. Όστε, να αποτελεί ένα «είδος απολογισμού της προόδου που σημείωσε η ελληνική βιομηχανία στη διάρκεια της δεκαετίας του 1920-1930»¹⁷⁹.

---

¹⁷² Οι μικρές επιχειρήσεις το 1930 ανέρχονται στο 92,2% του συνόλου, σε βάρος των μεσαίων και μεγάλων μονάδων, που πέφτουν στο 6,51% και 1,28% αντίστοιχα. Τα ποσοστά για το 1920 ήταν 91,7%, 6,9% και 1,31% αντίστοιχα. Ρηγίνος Μ., «Η επαγγελματική αποκατάσταση...», ό.π., σ. 245.

¹⁷³ Ρηγίνος Μ., *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια...*, ό.π., σ. 144.

¹⁷⁴ Με κριτήριο το μέγεθος των επιχειρήσεων το 1930, προκύπτει η ακόλουθη κατανομή: 70.644 εργάτες (43,2%), απασχολούνται σε μικρές επιχειρήσεις μεγέθους 1-5 εργατών. Το 17,8% δηλαδή 49.665 εργάτες, απασχολούνται σε επιχειρήσεις μεγέθους 6-25 εργατών, δηλαδή μεγάλων βιοτεχνιών και μικρών βιομηχανιών. Τέλος, το 39% απασχολούνται σε επιχειρήσεις με 26 εργάτες και πάνω. Οι επιχειρήσεις αυτές ήταν 1.047 και απασχολούσαν 109.468 εργάτες. Ειδικότερα στις 236 μεγαλύτερες επιχειρήσεις που απασχολούσαν πάνω από 100 άτομα, απασχολούνταν 70.477, δηλαδή το 25% της εργατικής δύναμης. Λιάκος Α. *Εργασία και πολιτική...*, ό.π., σ. 71.

¹⁷⁵ Λιάκος Α., «Προβλήματα συγκρότησης εργατικής...», ό.π., σ. 247.

¹⁷⁶ Ρηγίνος Μ., «Η επαγγελματική αποκατάσταση...», ό.π., σ. 235.

¹⁷⁷ Ρηγίνος Μ., «Ενεργός Πληθυσμός ...», ό.π., σ. 383.

¹⁷⁸ Στο ίδιο, σ. 383.

¹⁷⁹ Ρηγίνος Μ., *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια...*, ό.π., σ. 117.

Η βιομηχανική ανάπτυξη και η συμβολή των προσφύγων

Επιχειρώντας μια σύντομη ιστορική αναδρομή στην πορεία του βιομηχανικού κλάδου της Ελλάδας από τις αρχές του 20ού αιώνα ως την περίοδο του Μεσοπολέμου παρατηρεί κανείς τα ακόλουθα. Στις αρχές του 1900, η οικονομική ύφεση που συντελέστηκε κατά τα προηγούμενα χρόνια αρχίζει να υποχωρεί, ενώ στα τέλη της δεκαετίας η οικονομική ανάπτυξη της χώρας εντείνεται, και ο τομέας της βιομηχανίας σημειώνει σημαντική άνοδο, εξαιτίας μιας σειράς ευνοϊκών συγκυριών. Ανάμεσά τους οι πόλεμοι, η προστατευτική πολιτική, η υποτίμηση του νομίσματος¹⁸⁰.

Αναλυτικότερα, οι Βαλκανικοί Πόλεμοι αρχικά και ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος μετέπειτα, τόνωσαν τη βιομηχανική ανάπτυξη, διευρύνοντας τα σύνορα της χώρας, και συνεπώς την εσωτερική αγορά και το παραγωγικό δυναμικό. Μάλιστα, τη συγκεκριμένη περίοδο συντελείται και αθρόα εισαγωγή γυναικών και παιδιών στην παραγωγική διαδικασία, σε αντικατάσταση του επιστρατευμένου ανδρικού πληθυσμού. Επίσης, αναπτύσσονται σημαντικά ορισμένοι τομείς της βιομηχανίας (αλευροβιομηχανία, υποδηματοποιία και υφαντουργία), για τις προμήθειες του στρατού. Τέλος, είναι αξιοσημείωτο πως έπειτα από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και την κατάρρευση του διεθνούς εμπορίου που επακολούθησε, δημιουργήθηκαν «*συνθήκες φυσικού προστατευτισμού, καθιστώντας έτσι την ελληνική βιομηχανία αποκλειστικό προμηθευτή εγχώριας αγοράς*»¹⁸¹.

Η εισροή του προσφυγικού στοιχείου μετά το 1922 αποτελεί τομή για την εξέλιξη του κλάδου της βιομηχανίας της χώρας. Ανάμεσα στα ευνοϊκά αποτελέσματα της έλευσης των προσφύγων συγκαταλέγονται τα ακόλουθα: για πρώτη φορά δημιουργήθηκαν προϋποθέσεις για τον σχηματισμό εργατικού δυναμικού στις πόλεις και την επιδότηση της ελληνικής οικονομίας με «*παραγωγικό δυναμικό αποκομμένο από τις ρίζες που είχαν στην ύπαιθρο οι εσωτερικοί μετανάστες, με την εμπειρία της πόλης και με την κουλτούρα των ελληνικών κοινοτήτων της Ανατολής*»¹⁸².

Παράλληλα, εκτός από εργατικό δυναμικό οι πρόσφυγες με τον ερχομό τους αποτέλεσαν και σπουδαίο καταναλωτικό δυναμικό «*που αύξησε αποτόμως και κατακορύφως τη ζήτηση για βασικά βιομηχανικά προϊόντα, και μάλιστα για εκείνα τα προϊόντα που ήταν δυνατόν να παραχθούν αμέσως στην Ελλάδα: βασικά*

¹⁸⁰ Λεοντίδου Λ., *Πόλεις της σιωπής...*, ό.π., σ. 167.

¹⁸¹ Ρηγίνος Μ. *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια...*, ό.π., σ. 83.

¹⁸² Λιάκος Α. *Εργασία και πολιτική...*, ό.π., σ. 57.

επεξεργασμένα είδη διατροφής, φθηνά υφαντουργικά προϊόντα, οικοδομικά υλικά»¹⁸³, με αποτέλεσμα τη διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς.

Επιπροσθέτως, δεν θα μπορούσε να παραληφθεί η μεγάλη συμβολή των προσφύγων στη συμμετοχή της οικονομίας της Ελλάδας, καθώς και στην τόνωση του τομέα της βιομηχανίας, ως εργατικό δυναμικό στα μεγάλα δημόσια έργα, αρδευτικά, εξηλεκτρισμού και συγκοινωνιών. Τα ανωτέρω γεγονότα αποτέλεσαν απαραίτητη ενέργεια «τόσο για την εξυγίανση όσο και για την αξιοποίηση των πρόσφατα προσαρτημένων βόρειων πεδινών της χώρας»¹⁸⁴, αλλά και προσανατόλισαν την παροχή πόρων προς τον τομέα της γεωργίας, με αποτέλεσμα την επέκταση και τη βελτίωση της παραγωγής της. Ενώ παράλληλα και ως εργατικό δυναμικό στην ανοικοδόμηση των προσφυγικών κυρίως οικοδομών και κατά συνέπεια η μεγάλη ώθηση των βιομηχανιών οικοδομικών υλικών.

Η επαγγελματική αποκατάσταση και ενασχόληση με τον δευτερογενή τομέα, του νεοεισαχθέντος εργατικού δυναμικού, είχε ως βασική συνέπεια, τη λήψη των πρώτων σοβαρών μέτρων υπέρ της βιομηχανίας¹⁸⁵. Ο κρατικός παρεμβατισμός είχε σχέση με την παροχή κινήτρων στις τράπεζες για τις επενδύσεις, καθώς επίσης και με τη δασμολογική προστασία των βιομηχανιών. Επίσης, το γεγονός ότι πολλοί πρόσφυγες επιχειρηματίες διέσωσαν στην Ελλάδα συνάλλαγμα και χρυσό, καθώς και επενδυτικά κεφάλαια, αποτέλεσε άμεση οικονομική συμβολή.

Εκτός από τον δευτερογενή τομέα, η συμβολή των προσφύγων ήταν εμφανής και στους άλλους δύο τομείς παραγωγής, με σημαντικές συνέπειες στη μορφή του ενεργού πληθυσμού της Ελλάδας, που δεν θα πρέπει να αγνοηθούν. Όσον αφορά τον πρωτογενή τομέα, οι πρόσφυγες αποτέλεσαν «φορείς διάδοσης αφ' ενός νέων καλλιεργειών (ειδικά μεταξύ των καπνοκαλλιεργητών ποικιλιών υψηλής ποιότητας, τις οποίες εισήγαγαν από τον τόπο καταγωγής τους) και αφετέρου νέων ηθών στην ελληνική ύπαιθρο»¹⁸⁶. Ενώ, όσον αφορά τον τριτογενή τομέα θα πρέπει να λεχθεί ότι η δημιουργία ευκαιριών απασχόλησης ήταν γρήγορη και φθηνή. Η επιλογή πολλών προσφύγων να επιδοθούν στο εμπόριο στα αστικά κέντρα της χώρας

¹⁸³ Δερτιλής Γ., *Η Ιστορία του Ελληνικού Κράτους...*, ό.π., σ. 605.

¹⁸⁴ Πετμεζάς Σ. «Αγροτική Οικονομία», ό.π., σ. 191.

¹⁸⁵ Ανάμεσά τους, η θέσπιση και εφαρμογή του νόμου 2948/1922, που διαγράφει το πλαίσιο των κρατικών ενεργειών που αποσκοπούν στη διευκόλυνση της ίδρυσης νέων βιομηχανιών, στην απορρόφηση της παραγωγής τους και στη στελέχυσή τους. Η συστηματική παρέμβαση του κράτους στη διαμόρφωση των εργασιακών σχεδίων, καθώς και η αναγνώριση πολιτικού ρόλου στους εκπροσώπους των Ελλήνων βιομηχάνων. Χατζηιωσήφ Χρ., *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία 1830-1940*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1993. σ. 265.

¹⁸⁶ Πετμεζάς Σ. «Αγροτική Οικονομία», ό.π., σ. 207.

πραγματοποιήθηκε «αυθόρμητα εξαιτίας τόσο των προηγούμενων επαγγελματικών εμπειριών τους όσο και εξαιτίας του χαμηλού κόστους εισόδου σε πολλούς εμπορικούς κλάδους»¹⁸⁷. Πολλοί από εκείνους που δεν διέσωσαν μεγάλα κεφάλαια εξακολούθησαν να διατηρούν τις επαφές τους με διάφορους μεγάλους εμπορικούς οίκους του εξωτερικού και συνέχισαν το εισαγωγικό εμπόριο. Συγκεκριμένα, ιδιαίτερα στα εμπορικά κέντρα της Β. Ελλάδας εκτόπισαν τους Ισραηλίτες και ασχολήθηκαν με το χονδρεμπόριο¹⁸⁸.

Τέλος, οι πρόσφυγες «λειτουργήσαν ως αντιστάθμισμα στις δημογραφικές απώλειες που προκλήθηκαν τόσο από την υπερπόντια μετανάστευση, όσο και από τους πολέμους της τελευταίας δεκαετίας»¹⁸⁹, συμβάλλοντας στην αναπλήρωση του χαμένου παραγωγικού δυναμικού, καθώς και τον «γεωργικό πληθυσμό που συντέλεσε αποφασιστικά στην αναμόρφωση του αγροτικού συστήματος»¹⁹⁰. Ακόμα, δεν θα πρέπει να παραληφθεί ότι η εισροή των προσφύγων καθώς και οι ανταλλαγές πληθυσμών (Νεϊγύ 1919, Λωζάννης 1923), αποτέλεσαν το δραστικότερο μέσο για την επίτευξη της εθνικής ομογενοποίησης¹⁹¹, δημιουργώντας μια νέα εθνολογική εικόνα, αλλάζοντας τον δημογραφικό χάρτη της χώρας και αποκτώντας σημαντική ομοιογένεια ως εθνικό κράτος¹⁹².

---

¹⁸⁷ Χατζηιωσήφ Χ., «Το προσφυγικό σοκ...», ό.π., σ. 20.

¹⁸⁸ Δρίτσα Μ., «Πρόσφυγες και εκβιομηχάνιση», ό.π., σ. 52.

¹⁸⁹ Ρηγίνος Μ., *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια...*, ό.π., σ.70.

¹⁹⁰ Πετμεζάς Σ., «Αγροτική Οικονομία», ό.π., σ. 204.

¹⁹¹ Ο Βενιζέλος από το 1919, όταν εισηγήθηκε την ελληνοβουλγαρική ανταλλαγή στο Νεϊγύ, επιδίωξη του ήταν «η ενσφήνωσης ελληνικών πληθυσμών εκεί όπου οι αλλογενείς τοιούτοι είναι συμπαγείς». Μαυρογορδάτος Γ., «Οι εθνικές μειονότητες», στο, *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2002, σ. 21.

¹⁹² Χαρακτηριστικά, ο πρωθυπουργός Ελευθέριος Βενιζέλος σε λόγο του το 1929 επεσήμανε «...δεν υπήρξε ποτέ εθνικόν ελληνικόν κράτος εξίσου μεγάλον, όπως αυτό το οποίον έχουμε σήμερα (...) και μάλιστα τόσον ομοιογενές».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

Η παιδική εργασία των αρχών του 20ού αιώνα

Η παιδική εργασία, αν και εντοπίζεται από τους μηχανισμούς καταγραφής των εργατικών συνθηκών που εισήγαγε η εργατική νομοθεσία από το 1910 και έπειτα και καταγράφεται από τις επίσημες κρατικές απογραφές παράλληλα με την ανάπτυξη του βιομηχανικού κλάδου, δεν αποτελεί φαινόμενο της σύγχρονης καπιταλιστικής κοινωνίας. Στον ελλαδικό χώρο η παροχή της παιδικής εργασίας στο πλαίσιο των αγροτικών νοικοκυριών παρατηρείται σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα. Με λίγα λόγια, στις αγροτικές κοινωνίες το παιδί αποκτά την οικονομική του σημασία *«στο πλαίσιο ενός συστήματος οικογενειακών αλληλεγγυοτήτων που αποσκοπούν στην επιβίωση και την αναπαραγωγή του οικογενειακού κυττάρου και τη διατήρηση της ιδιοκτησίας που έχει στην κατοχή του»*¹⁹³.

Ακολούθως, η παιδική εργασία παρουσίασε μεγάλη έξαρση στα χρόνια που η χώρα βρισκόταν σε εμπόλεμη κατάσταση (1912-1922). Τη συγκεκριμένη περίοδο η επιστράτευση ενός μεγάλου μέρους του ανδρικού ενεργού πληθυσμού, καθώς και τα διαδοχικά κύματα των προσφύγων ήταν αιτίες που *«τροφοδότησαν με παιδική εργασία μια επεκτεινόμενη λόγω του πολέμου αλλά και της συσσώρευσης πληθυσμών στις πόλεις- αγορά»*¹⁹⁴.

Το φαινόμενο της «μαθητείας»

Βασικό στοιχείο της παιδικής εργασίας στον ελλαδικό χώρο, έως και τις αρχές του 20ού αιώνα, ήταν η λεγόμενη «μαθητεία» στα εργαστήρια. Πιο συγκεκριμένα, τα παιδιά δούλευαν στα εργαστήρια πλάι στους τεχνίτες, μαθαίνοντας τα μυστικά του επαγγέλματος. Η *«μαθητεία υποκαθιστούσε κατά κάποιον τρόπο την έλλειψη τεχνικής εκπαίδευσης»*¹⁹⁵.

Το παιδικό εργατικό δυναμικό αμειβόταν με χαμηλό ημερομίσθιο ως αντάλλαγμα της εκμάθησης της τέχνης. Η μαθητεία όμως, *«είχε πάψει πια να ανταποκρίνεται στην παλιά συντεχνιακή λειτουργία της και χρησιμοποιείτο για την*

---

¹⁹³ Ρηγίνος Μ., «Οικογενειακές στρατηγικές και προσφορά εργασίας στην ελληνική βιομηχανία-βιοτεχνία 19ος-20ος αιώνας», στο, *Αφιέρωμα στη μνήμη του Ν. Σβορώνου*, Στέφανος Παπαγεωργίου (επιμέλ.), Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα, 1992, σ. 299.

¹⁹⁴ Λιάκος Α., *Εργασία και πολιτική...*, ό.π., σ. 281.

¹⁹⁵ Ρηγίνος Μ., *Μορφές παιδικής εργασίας στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία 1870-1940*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Αθήνα, 1995, σ. 22.

εκμετάλλευση της φθηνής εργασίας των νεαρών μαθητευομένων»¹⁹⁶. Αλλά και από την πλευρά τους οι νεαροί εργάτες αντιμετώπιζαν το καθεστώς της εξαρτημένης εργασίας ως προσωρινό, θεωρώντας τη μαθητεία και τους εξαναγκασμούς της ως απαραίτητο στάδιο «για τη μελλοντική κοινωνική τους ανέλιξη, είτε ήταν η ένταξή του στο πολυάριθμο στρώμα των μικροεπαγγελματιών είτε η κατάληψη μιας θέσης στο δημόσιο»¹⁹⁷.

Με το πέραςμα του χρόνου το σχολείο αντικατέστησε τη μαθητεία ως μέσο εκπαίδευσης, ενώ έκαναν την εμφάνισή τους οι πρώτες τεχνικές σχολές, οι οποίες παρήγαν ειδικευμένο βιομηχανικό εργατικό δυναμικό. Παράλληλα, εξακολουθούσε να κυριαρχεί ο θεσμός της εκμάθησης του «ολοκληρωμένου» επαγγέλματος σε εργαστήρια και σε διάφορα ιδρύματα και σχολές, ο οποίος «αναπαρήγε το μοντέλο του αυτόνομου, από παραγωγική άποψη, παραδοσιακού τεχνίτη, και μαζί με αυτό όλη την ιδεολογία για κοινωνική ανέλιξη»¹⁹⁸.

Χαρακτηριστικά της παιδικής εργασίας

Η παιδική εργασία των αρχών του 20ού αιώνα είχε ποικίλα χαρακτηριστικά¹⁹⁹. Από τη μια ο νεαρός ενεργός πληθυσμός δρούσε στο πλαίσιο της οικογενειακής ιδιοκτησίας ή των γεωργικών εργασιών, ενώ από την άλλη περιλάμβανε «όλα εκείνα τα μικροεπαγγέλματα της πόλης που υπήρχαν πριν από την τυποποίηση της κατανάλωσης και των υπηρεσιών»²⁰⁰.

Αναλυτικότερα, όσον αφορά τα παιδιά της υπαίθρου, η εργασία τους περιοριζόταν, τις περισσότερες φορές, στα όρια της οικογενειακής ιδιοκτησίας. Ήταν επιφορτισμένα με την εκτέλεση γεωργικών ή κτηνοτροφικών εργασιών. Είναι γεγονός πως η παιδική εργασία δεν συνεπάγεται πάντοτε την απομάκρυνση από την οικογενειακή εστία, μάλιστα αυτού του είδους η εργασία συνήθως «παραβλέπεται γιατί θεωρείται πως εμπίπτει στη γονική μέριμνα»²⁰¹. Ένα ακόμα χαρακτηριστικό είναι ότι η εργασία των παιδιών δεν ήταν συνεχής, ακολουθούσε τον εποχιακό κύκλο και συνήθως ήταν πιο εντατική τους καλοκαιρινούς μήνες. Με άλλα λόγια, στις

¹⁹⁶ Φουντανόπουλος Κ., «Μισθωτή εργασία», ό.π., σ. 98.

¹⁹⁷ Ρηγίνος Μ., «Οικογενειακές στρατηγικές...», ό.π., σ. 301.

¹⁹⁸ Ρηγίνος Μ., *Μορφές παιδικής εργασίας...*, ό.π., σ. 82.

¹⁹⁹ Περισσότερες πληροφορίες στο: Τομαρά-Σιδέρη Μ., Σιδέρης Ν., *Συγκρότηση και διαδοχή των γενεών στην Ελλάδα του 19ου αιώνα: η δημογραφική τύχη της νεότητας*, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα, 1986.

²⁰⁰ Λιάκος Α., *Εργασία και πολιτική...*, ό.π., σ. 275.

²⁰¹ Στο ίδιο, σ. 276.

προβιομηχανικές αγροτικές κοινωνίες το παιδί *«αποκτούσε την οικονομική του σημασία στο πλαίσιο ενός συστήματος συγγενικής αλληλεγγύης, που αποσκοπούσε στην επιβίωση και την αναπαραγωγή του οικογενειακού κυττάρου, καθώς και στη διατήρηση της ιδιοκτησίας»*²⁰².

Ακολούθως, η ανάπτυξη των πόλεων και η επέκταση της αστικοποίησης δημιούργησαν εκτεταμένη ζήτηση παιδικής εργασίας. Γενικότερα, οι λόγοι που υποχρέωναν τα ανήλικα παιδιά, να αναζητήσουν δουλειά ήταν *«η οικονομική ανέχεια των οικογενειών τους, λόγω των συχνών επιστρατεύσεων και της μακρόχρονης στράτευσης»*²⁰³. Η αγροτική οικογένεια έστελνε στην πόλη τα πλεονάζοντα νεαρά μέλη της προς αναζήτηση καλύτερης τύχης. Τα παιδιά με τη σειρά τους συνέδραμαν στην οικογένεια που παρέμενε στην ύπαιθρο. Ο *«βασικός τροφοδότης των πόλεων σε παιδιά ήταν κυρίως τα νησιά και οι ορεινές περιοχές της Πελοποννήσου»*²⁰⁴.

Στην πλειονότητά τους τα παιδιά που έρχονταν στις πόλεις, εργάζονταν σε διάφορα καταστήματα συντοπιτών τους ως υπηρέτες ή βοηθοί, με αμοιβή, στέγη και τροφή, ή σε παντοπωλεία. Εκτός από τις παραπάνω μορφές παιδικής εργασίας ιδιαίτερα διαδεδομένες ήταν και οι λεγόμενες «δουλειές του ποδαριού», δηλαδή ευκαιριακές εργασίες χωρίς μόνιμο εργοδότη. Σε αυτές υπάγονταν οι οψοκομιστές, οι λούστροι, οι εφημεριδοπώλες. Έπειτα, με την ανάπτυξη του κλάδου της βιομηχανίας, τα αγόρια απορροφήθηκαν από τις μικρές βιοτεχνικές επιχειρήσεις.

Από την άλλη μεριά μεγάλο μέρος της εργασίας των νεαρών κοριτσιών αφορά την εργασία στο σπίτι ως υπηρέτριες, σε εργαστήρια ραφής κ.λπ., σε ασχολίες δηλαδή που ξέφευγαν από τη στατιστική καταγραφή. Ενώ με την ανάπτυξη της βιομηχανίας, μετά το 1922, απορροφήθηκαν από κλάδους όπως η κλωστοϋφαντουργία ή η ταπητουργία. Είναι αξιοσημείωτο, ότι τα κορίτσια τις περισσότερες φορές αναγκαζόταν να εργαστούν για καθαρά οικονομικούς λόγους, έως και τον γάμο τους. Για αυτόν το λόγο, το εργοστάσιο αποτελούσε την πρώτη επιλογή για αναζήτηση απασχόλησης. Το γεγονός αυτό σημαίνει, ενδεχομένως, ότι *«το κορίτσι έπρεπε να αρχίζει να εργάζεται σε μικρότερη ηλικία από το αγόρι, και, κατά συνέπεια, σε βάρος της φοίτησής του στο δημοτικό σχολείο»*²⁰⁵.

Από τις αρχές του 20ού αιώνα, η διοχέτευση της παιδικής εργασίας στον βιομηχανικό τομέα της παραγωγής, ακολουθώντας την ανάπτυξη της ελληνικής

²⁰² Ρηγίνος Μ., *Μορφές παιδικής εργασίας...*, ό.π., σ. 20.

²⁰³ Ρηγίνος Μ., *Μορφές παιδικής εργασίας...*, ό.π., σ. 44.

²⁰⁴ Στο ίδιο, σ. 27.

²⁰⁵ Στο ίδιο, σ. 41.

βιομηχανίας, σημείωσε αξιόλογη αύξηση. Μάλιστα, η εισαγωγή των μηχανών στο εργοστάσιο συνετέλεσε ώστε να μειωθεί η σημασία των τεχνιτών στην παραγωγή, με αποτέλεσμα «η εργασία να περιορισθεί στην απλή επίβλεψη και τροφοδοσία του παραγωγικού μέσου με την πρώτη ύλη»²⁰⁶, κάτι που μπορούσαν να κάνουν πολύ καλά τα παιδιά.

Ως συνέπεια των ανωτέρω ήταν να μετατραπεί το παιδικό εργατικό δυναμικό σε σοβαρή απειλή για την απασχόληση των ανδρών. Η ουσιαστική αιτία της ανεργίας των ενηλίκων ήταν ο εκμηχανισμός της παραγωγής, και η αντικατάστασή τους από ανειδίκευτη, ανοργάνωτη εργατική δύναμη, με αποτέλεσμα οι νεαροί εργάτες να πιέζουν τα ανδρικά ημερομίσθια προς τα κάτω, δημιουργώντας συνθήκες ανταγωνισμού.

Κλείνοντας, θα πρέπει να γίνει λόγος για τις άθλιες συνθήκες εργασίας που επικρατούσαν στα εργοστάσια ή τις βιοτεχνίες κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Οι χώροι εργασίας, μέσα στους οποίους αναγκάζονταν οι νεαροί εργάτες να δουλεύουν πάρα πολλές ώρες, ήταν ακατάλληλοι και ανθυγιεινοί. Με αποτέλεσμα η φυματίωση και άλλες αρρώστιες να μαστίζουν τα νεαρά άτομα των κατώτερων κυρίως τάξεων²⁰⁷. Ενώ από την άλλη τα παιδιά να πέφτουν θύματα εργατικών ατυχημάτων.

Η παιδική εργασία σε αριθμούς

Στατιστικές πληροφορίες των αρχών του 20ού αιώνα, σχετικά με τη παιδική εργασία ειδικά στην πρώτη περίοδο ανάπτυξης της βιομηχανίας δεν υπάρχουν, παρά μόνο ενδεικτικές πληροφορίες που επιτρέπουν ωστόσο να διεξαχθεί σαν γενικό συμπέρασμα ότι η προσφορά της παιδικής εργασίας στη βιομηχανική παραγωγή είναι αναμφισβήτητο γεγονός. Με το πέρασμα των χρόνων και την εξέλιξη του

---

²⁰⁶ Ρηγίνος Μ., «Οικογενειακές στρατηγικές...», ό.π., σ. 301.

²⁰⁷ Πιο αναλυτικά, σύμφωνα με τους δημοσιευμένους πίνακες τις εποχής, μπορεί να δει κανείς σε ποια ηλικία κάθε νόσος επέφερε τους περισσότερους θανάτους (περισσότερους θανάτους προκάλεσε ο τυφοειδής πυρετός (12.57%) στην ηλικία των 15-19 ετών, οι «έτερες φυματίώσεις» (13.57%) στην των 15-19 ετών. Περισσότερες πληροφορίες στο, Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος, *Στατιστική των αιτιών των θανάτων κατά το έτος 1928*, Αθήνα, 1931, σ. ν. Επίσης, πρέπει να μελετηθεί παράλληλα η μελέτη Τομάρα-Σιδέρη Μ., *Ιστορική δημογραφία: από τις δημογραφικές διαδικασίες στις συλλογικές νοοτροπίες και συμπεριφορές*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1998, σ. 100-112, αλλά και Κώτση Α., *Νοσολογία των παιδικών ηλικιών και της νεολαίας (20ός αιώνας)*, ΙΑΕΝ-Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς-Ινστιτούτο-Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., Αθήνα, 2008.

στατιστικού κλάδου, οι απογραφές (επίσημες και βιομηχανικές) αρχίζουν και καταγράφουν τον παιδικό ενεργό πληθυσμό.

Ωστόσο, τα στατιστικά δεδομένα της εποχής είναι ελλιπή και δεν επιτρέπουν τον ακριβή υπολογισμό της έκτασης της παιδικής εργασίας. Ανασταλτικό παράγοντα αποτελούσε η ύπαρξη πλήθους μικρών εργαστηρίων, αλλά και οι παραδοσιακές παραγωγικές σχέσεις που κυριαρχούσαν. Επίσης, η παιδική εργασία ήταν δύσκολο να ελεγχθεί, καθώς μεγάλο ποσοστό εργαζόμενων παιδιών δεν ήταν δυνατό να ενταχθεί στις επαγγελματικές κατηγορίες των απογραφικών δελτίων, επειδή ήταν είτε μαθητευόμενα είτε εργάζονταν στην οικογενειακή επιχείρηση είτε επρόκειτο για κορίτσια που απασχολούνταν σε σπίτια, με αποτέλεσμα να αντιστοιχούν σε ένα «μη-ή ημί-προλεταριοποιημένο και χωρίς σταθερή απασχόληση εργατικό δυναμικό»²⁰⁸. Επίσης, όσον αφορά τις μικρές εργάτριες, δυσκόλευε τον υπολογισμό τους και το γεγονός ότι δεν αναγράφονταν στα ληξιαρχικά ή τα ενοριακά βιβλία ώστε να προσκομίζουν πιστοποιητικά ηλικίας²⁰⁹.

Από την άλλη, θα πρέπει να σημειωθεί ότι κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου η παρουσίαση των ποσοτικών δεδομένων από τις βιομηχανικές απογραφές ή τις έρευνες των επιθεωρητών εργασίας παρά τις σχετικές ελλείψεις, παρείχαν σημαντικές πληροφορίες, κυρίως σε ότι αφορά την κατανομή των παιδιών στους διάφορους βιομηχανικούς κλάδους.

Αναλυτικότερα, στη βιομηχανική απογραφή του 1920 καταγράφηκαν 16.380 αγόρια και 8.640 κορίτσια κάτω των 18 χρόνων, που αποτελούσαν το 26% του συνόλου των εργαζομένων στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία. Τα αγόρια απασχολούνταν κυρίως στη βιομηχανία δέρματος (35,99%), στη μηχανουργία (16%), στη βιομηχανία τροφίμων (14,56%), ενώ τα κορίτσια στη βιομηχανία ενδυμάτων (39,56%) και την υφαντουργία (23,65%)²¹⁰.

Οκτώ χρόνια αργότερα, η απογραφή του 1928, καταγράφει πως η συμμετοχή των ανηλίκων σημείωσε άνοδο σε όλους τους κλάδους ανεβαίνοντας στο 30,48%. Μάλιστα, στις επαγγελματικές κατηγορίες της κτηνοτροφίας, της βιομηχανίας, των προσωπικών υπηρεσιών, καθώς και στις κατηγορίες άνευ επαγγέλματος και μη δηλωσάντων επάγγελμα, υπερτερούσαν τα άτομα που είχαν ηλικία 10-19 ετών, με

---

²⁰⁸ Ρηγίνος Μ., *Μορφές παιδικής εργασίας...*, ό.π., σ. 51.

²⁰⁹ Λιάκος Α., *Εργασία και πολιτική...*, ό.π., σ. 288.

²¹⁰ Ρηγίνος Μ., *Μορφές παιδικής εργασίας...*, ό.π., σ. 58.

μεγαλύτερη αναλογία στις προσωπικές υπηρεσίες (48%)²¹¹. Ακολούθως, υπερτερούσαν τα άτομα που είχαν ηλικία 10-19 ετών στις επαγγελματικές ομάδες των βιομηχανιών ξυλείας, των υφαντικών βιομηχανιών, των βιομηχανιών χάρτου και της καπνοβιομηχανίας²¹². Τα ποσοστά αυτά εκτός από νέους έως 19 ετών, περιλάμβαναν και μεγάλο αριθμό παιδιών. Σε αυτή την αύξηση συνέβαλε κατά πολύ ο παιδικός προσφυγικός πληθυσμός που ήταν «*συγκριτικά μεγαλύτερος από ό,τι στους αυτόχθονες*»²¹³.

Στη συνέχεια, συντελείται η βιομηχανική απογραφή του 1930, η οποία ωστόσο δεν περιέλαβε το σύνολο των εργαζομένων, αλλά μόνο τους απασχολούμενους στα βιομηχανικά καταστήματα, με αποτέλεσμα να διαφύγει από τη στατιστική καταγραφή το ποσοστό των παιδιών που εργάζονταν σε οικοδομές, μικρομάγαζα, προσωπικές υπηρεσίες κτλ. Από την άλλη, ένα ακόμα μειονέκτημα της απογραφής αποτελούσε το γεγονός ότι δεν υπήρξε διάκριση μεταξύ παιδιών και νεαρών ατόμων, συνεπώς δεν ήταν δυνατό να διαπιστωθεί ο βαθμός με τον οποίο συμμετείχε κάθε ομάδα στην αύξηση της απασχόλησης του δευτερογενούς τομέα.

Πιο συγκεκριμένα, κατά την απογραφή του 1930 απεγράφησαν σε σύνολο 261.057 εργαζομένων σε βιομηχανικές επιχειρήσεις, 27.220 αγόρια και 17.415 κορίτσια κάτω των 18 χρόνων. Το ποσοστό συμμετοχής των παιδιών και των νεαρών ατόμων στο σύνολο των εργαζομένων έφτανε το 30%²¹⁴, σημειώνοντας μεγάλη αύξηση σε σύγκριση με το 1920.

Τα αγόρια κατανέμονται ανάμεσα στη βιομηχανία δέρματος (17,78%), τη μηχανουργία (17,19%), τη βιομηχανία ξύλου, τις οικοδομικές κατασκευές και τη βιομηχανία τροφίμων. Από την άλλη, το μεγαλύτερο ποσοστό των κοριτσιών (42%) απασχολείτο στην υφαντουργία και κυρίως τη βιομηχανία χαρτιού, η οποία εμφάνιζε την υψηλότερη αναλογία σε κορίτσια (56%) στο σύνολο των εργατριών. Η αύξηση των κοριτσιών στον μεταποιητικό τομέα, οφειλόταν κυρίως στη Μικρασιατική καταστροφή και στο πρόβλημα επιβίωσης που αντιμετώπιζαν οι απορφανισμένες προσφυγικές οικογένειες²¹⁵.

---

²¹¹ Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας - Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής...*, ό.π., σ. ξθ.

²¹² Στο ίδιο, σ. ρα.

²¹³ Λιάκος Α., *Εργασία και πολιτική...*, ό.π., σ. 286.

²¹⁴ Στην πραγματικότητα, όμως, τα ποσοτικά μεγέθη πρέπει να ήταν πολύ μεγαλύτερα, αν λάβουμε υπόψη ότι κατά την περίοδο 1920-1930 δημιουργήθηκε πλήθος μικρών οικογενειακών βιοτεχνιών από τους πρόσφυγες της Μικράς Ασίας.

²¹⁵ Ρηγίνος Μ., *Μορφές παιδικής εργασίας...*, ό.π., σ. 62.

Προστατευτική νομοθεσία για την παιδική εργασία

Η προστατευτική νομοθεσία στον τομέα της απασχόλησης γενικότερα, αλλά και στον τομέα της παιδικής εργασίας ειδικότερα, απουσιάζει καθ' όλη την περίοδο του 19ου αιώνα από τον ελλαδικό χώρο. Μοναδική εξαίρεση ο νόμος του 1834 που αφορούσε στην υποχρεωτική φοίτηση στα δημοτικά σχολεία. Όμως, αυτή η «οικογενειακή παραχώρηση του παιδιού στην εκπαιδευτική σχολική διαδικασία, δεν σήμαινε και ξέκομμά του από τη συμμετοχή του στις εργασίες των αγροτοκτηνοτροφικών νοικοκυριών»²¹⁶.

Μάλιστα, έως το 1910, η παιδική εργασία μένει άθικτη από τον κρατικό παρεμβατισμό. Ο νόμος ΓΦΚΔ' (3524) της 13ης Ιανουαρίου 1910 «περί μεταλλείων» αφορούσε την απαγόρευση της νυχτερινής απασχόλησης των κοριτσιών και των γυναικών στα μεταλλεία και τη μεταλλουργία, και αφ' ετέρου στη χρησιμοποίηση γενικά των παιδιών, ανάλογα με την ηλικία τους, σε ορισμένες μόνο μεταλλευτικές εργασίες λιγότερο επιβλαβείς. Το νομοθέτημα αυτό είναι το πρώτο που περιείχε προστατευτικές διατάξεις για την εργασία των ανηλίκων, «χωρίς να βάζει όμως γενικό όριο ηλικίας για την επιτρεπτή εργασία των παιδιών»²¹⁷.

Στη συνέχεια, θεσπίζεται ο Νόμος ΔΚΘ (4029) της 24 Ιανουαρίου/4 Φεβρουαρίου 1912 «περί εργασίας γυναικών και ανηλίκων». Με το συγκεκριμένο νόμο καθορίστηκε το όριο ηλικίας, κάτω από το οποίο θα απαγορευόταν η εργασία των παιδιών, στα δώδεκα χρόνια. Οι απαγορευτικές διατάξεις του νομοσχεδίου αφορούσαν την εργασία των παιδιών στον δευτερογενή και τριτογενή τομέα της οικονομίας. Έτσι, «στους περιορισμούς της ηλικίας δεν περιλαμβάνονταν τα παιδιά που απασχολούνταν σε γεωργικές, κτηνοτροφικές ή δασικές εργασίες»²¹⁸. Ειδικές επίσης απαγορεύσεις ίσχυαν για ορισμένες εργασίες ή επαγγέλματα. Έτσι, απαγορευόταν η απασχόληση παιδιών που δεν είχαν συμπληρώσει το 14^ο έτος σε υπαίθριες εργασίες πώλησης αντικειμένων, ή η χρησιμοποίηση παιδιών της ίδιας ηλικίας σε θεατρικές δημόσιες παραστάσεις. Τέλος απαγορευόταν η χρησιμοποίηση παιδιών που δεν είχαν

---

²¹⁶ Ληξουριώτης Γ., «Προστατευτικός νομοθετικός παρεμβατισμός και η εμφάνιση του εργατικού δικαίου στην Ελλάδα: Η περίπτωση της παιδικής εργασίας», στο, *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Γιώργος Μαυρογορδάτος- Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1988, σ. 208.

²¹⁷ Στο ίδιο, σ. 215.

²¹⁸ Ρηγίνος Μ., *Μορφές παιδικής εργασίας...*, ό.π., σ. 94

συμπληρώσει το 15ο έτος σε υπόγειες εργασίες μεταλλείων, λατομείων και ορυχείων²¹⁹.

Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι πολλές φορές αποτύγχανε η εφαρμογή των ανωτέρω νομοθετημάτων²²⁰ είτε εξαιτίας της αντίφασης «μεταξύ των εξαιρετικά προωθημένων για την εποχή ρυθμίσεων και του πλήθους των εξαιρέσεων και των λεπτομερειακών και εξειδικευμένων προβλέψεων που καθιστούσαν δυσλειτουργικούς τους βασικούς προστατευτικούς κανόνες»²²¹ είτε εξαιτίας της έλλειψης ειδικών μηχανισμών ελέγχου της εφαρμογής των νόμων. Αλλά κυρίως γιατί τους παραβίαζαν οι ίδιοι οι γονείς των παιδιών που ωθούμενοι από την ανέχεια, επεδίωκαν την εργασία των παιδιών τους, σταματώντας τα φυσικά από το σχολείο.

---

²¹⁹ Ληξουριώτης Γ., «Προστατευτικός νομοθετικός παρεμβατισμός...», *ό.π.*, σ. 217.

²²⁰ Στο ίδιο, σ. 218-221.

²²¹ Στο ίδιο, σ. 218.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

Η ανεργία την περίοδο του Μεσοπολέμου

Ανεργία ονομάζεται η ακούσια αποχή από την εργασία, η έλλειψη απασχόλησης ή θέσεων εργασίας. Ακολούθως τα άτομα που δεν εργάζονται κατατάσσονται στον «μη παραγωγικό πληθυσμό». Μάλιστα *«κείμενη εκτός του κύκλου της υπαιτιότητας του ανέργου, αποτελεί ουχί μόνον προσωπικήν αυτού δυσπραγίαν, αλλά και κίνδυνον κοινωνικόν και οικονομικόν, τα βάρη της αντιμετώπισεως του οποίου υποχρεούται να άρη το κοινωνικόν σύνολον»*²²².

Τα πρώτα σοβαρά συμπτώματα ανεργίας στην Ελλάδα²²³, εμφανίστηκαν τον καιρό του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, με αποτέλεσμα ορισμένα επαγγέλματα να περιορίσουν ή να αναστείλουν τις εργασίες τους. Ωστόσο, η κατάσταση επιδεινώθηκε με την έλευση των στρατιωτών από το μέτωπο. Οι περισσότεροι *«ήταν υπό τα όπλα για περίπου μια δεκαετία και επιστρέφοντας ήταν πρόθυμοι να αναλάβουν την οποιαδήποτε εργασία με πολύ μικρότερο ημερομίσθιο»*²²⁴.

Εντούτοις, η ανεργία στην Ελλάδα του μεσοπολέμου έφτασε σε υψηλά ποσοστά εξαιτίας της έλευσης των προσφύγων. Οι πρόσφυγες είχαν άμεση ανάγκη επαγγελματικής αποκατάστασης, καθώς το μεγαλύτερο τμήμα τους αρχικά ήταν άστεγο, άεργο, φτωχό και περιθωριοποιημένο. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός, ότι με την έλευση των προσφύγων δημιουργείται μια σταθερή εργατική δύναμη στην πόλη χωρίς δεσμούς μες την ύπαιθρο. Διότι μέχρι τότε η δυνατότητα επιστροφής στο χωριό *«απορροφούσε τους κραδασμούς των απότομων οικονομικών διακυμάνσεων»*²²⁵.

Συνεπώς, η προσφορά εργατικών χεριών ήταν μεγάλη σε όλα τα επαγγέλματα ενώ η ζήτηση περιορισμένη. Οι πρόσφυγες *«εμοιράσθησαν το ψωμί και τη δουλειά με τον εδώ παλαιότερον πληθυσμόν»*²²⁶. Με αποτέλεσμα τα μεροκάματα να συμπιεστούν, οι ώρες εργασίας να αυξηθούν, ο ρυθμός να εντατικοποιηθεί και οι απολύσεις να πολλαπλασιαστούν. Επίσης, η ρευστότητα της απασχόλησης, η εποχική εργασία, η μεταπήδηση από ένα επάγγελμα στο άλλο, η υποαπασχόληση ήταν κύρια χαρακτηριστικά της ανεργίας²²⁷.

²²² Κλαδάς Σ., Η ανεργία εν Ελλάδι..., ό.π., σ. 43.

²²³ Χωρίς να σημαίνει ότι κατά το προηγούμενο διάστημα δεν είχαν σημειωθεί ποσοστά ανεργίας.

²²⁴ Φουντανόπουλος Κ., «Εργασία και εργατικό κίνημα στην Ελλάδα» στο, *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, 1922-1940, ο Μεσοπόλεμος*, τόμος Β1, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2002, σ. 311.

²²⁵ Φουντανόπουλος Κ., «Μισθωτή...», ό.π., σ. 102.

²²⁶ Κλαδάς Σ., Η ανεργία εν Ελλάδι..., ό.π., σ. 7.

²²⁷ Περισσότερες πληροφορίες για την ανεργία την περίοδο του Μεσοπολέμου στο: Πιζάνιας Π., *Οι φτωχοί των πόλεων: Η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα το μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1993, σ. 49-55.

Η ανεργία σύμφωνα με την απογραφή του 1928

Τα ποσοστά ανεργίας άρχισαν να διερευνούνται διεξοδικότερα από τη Στατιστική Υπηρεσία από το 1920 και μετά, όταν εντάχθηκε στις απογραφές ιδιαίτερο ερώτημα. Μέχρι τότε το ποσοστό της ανεργίας διαφαινόταν στην κατηγορία των ατόμων «άνευ επαγγέλματος». Εν συνεχεία, κατά την απογραφή του 1928 η προσπάθεια μέτρησης της ανεργίας έγινε «*με λίαν επιτυχή αποτελέσματα εν συγκρίσει με την προηγούμενη απογραφή*»²²⁸. Ωστόσο, θα πρέπει να τονισθεί ότι διαπιστώθηκε η ανεργία μόνο των εργατών καθώς το σχετικό ερώτημα απευθυνόταν μόνο σε αυτούς.

Αναλυτικότερα, κατά την απογραφή του πληθυσμού του 1928 απεγράφησαν συνολικά 686.532 εργάτες, από αυτούς οι 75.352 (11%) δήλωσαν ότι ήταν άνεργοι. Η αναλογία του άνεργου ανδρικού εργατικού δυναμικού ήταν 13%, ενώ του γυναικείου μόνο 5%. Τα υψηλά ποσοστά ανεργίας που είχαν σημειωθεί κατά το 1917 και οφείλονταν στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο μειώθηκαν, ωστόσο και το 1928 η ανεργία εξακολουθούσε να πλήττει τους εργάτες στους παραγωγικούς κλάδους²²⁹. Επίσης, σημειώνεται σχετική βελτίωση σε σύγκριση με το 1917, όσον αφορά τη διάρκεια της ανεργίας: μόνο το 14,3% των εργατών αυτών ήταν άνεργοι πάνω από ένα χρόνο²³⁰.

Όσον αφορά τις κατηγορίες επαγγελλμάτων, σύμφωνα με τους πίνακες των αποτελεσμάτων της απογραφής του 1928²³¹, η μεγαλύτερη αναλογία ανέργων εντοπίζεται στη βιομηχανία (16%), έπειτα στον κλάδο της μεταφοράς και συγκοινωνίας (15%), στο εμπόριο (12%), μεταξύ των «*εργατών άνευ άλλου προσδιορισμού*» (10%), στην αλιεία (9%), στη γεωργία (7%), στα μεταλλεία και ορυχεία (6%), στα ελευθέρια επαγγέλματα (5%), στην πίστη κ.λπ. (4%), στις δημόσιες υπηρεσίες (3%), στις προσωπικές υπηρεσίες (2%) και τέλος στην κτηνοτροφία και θήρα (2%).

Στη συνέχεια, οι μεγαλύτερες αναλογίες ανέργων, παρατηρούνται στους εργάτες των ακόλουθων ομάδων: του εμπορίου ειδών ενδυμασίας (26%), του «εμπορίου άνευ άλλου προσδιορισμού» (26%), της βιομηχανίας ξυλείας (25%), των καλών τεχνών (20%), των οικοδομικών βιομηχανιών (20%), των χημικών (20%), των βιομηχανιών δέρματος (17%), των βιομηχανιών τροφίμων (17%), της μεταλλουργίας

²²⁸ Μακρής Ε., «Ο οικονομικός ενεργός πληθυσμός...», ό.π., σ. 177.

²²⁹ Το 21,13% των εργατών στη βιομηχανία και τις μεταφορές ήταν άνεργοι την ημέρα της απογραφής, το ποσοστό για τους εργάτες του εμπορίου και των υπηρεσιών ήταν μόνο 7,99%.

²³⁰ Λεοντίδου Λ., *Πόλεις της σιωπής...*, ό.π., σ. 194.

²³¹ Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας - Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής...*, ό.π., σ. ρκγ.

(17%), της παραγωγής και διανομής κινητηρίου δυνάμεως κ.λπ. (17%) των γραμμάτων και εφαρμοσμένων επιστημών και σωματείων (16%) και της μεταφοράς και συγκοινωνίας (15%)²³².

Κατά γεωγραφικές και διοικητικές διαιρέσεις

Σχετικά με τις αναλογίες ανέργων κατά γεωγραφικές και διοικητικές διαιρέσεις, τα στατιστικά δεδομένα της εποχής²³³ μας παρέχουν τις ακόλουθες πληροφορίες. Οι μεγαλύτερες αναλογίες ανέργων εργατών, λοιπόν, παρατηρούνται στη Στερεά Ελλάδα και Εύβοια (13%), την Κρήτη (12%) και τη Μακεδονία (11%), ενώ οι μικρότερες στις Κυκλάδες (4%), τη Δυτική Θράκη (7%) και την Πελοπόννησο (7%). Εξετάζοντας την ανεργία κατά νομούς βλέπει κανείς ότι οι μεγαλύτερες αναλογίες ανέργων παρατηρούνται στους νομούς Χανίων (18%), Αττικής και Βοιωτίας (16%) και Τρικάλων (14%). Μελετώντας την ανεργία σε κάθε δήμο και μεγάλη κοινότητα (10.000 κατοίκων και άνω), διαπιστώνεται ότι περισσότεροι κατ' αναλογία άνεργοι βρέθηκαν στους δήμους: Τρικκαίων (23%), Πειραιώς (22%), Χανίων (21%) κ.λπ.

Διάρκεια ανεργίας

Στο ατομικό δελτίο της απογραφής του 1928 υπήρχε και ερώτημα σχετικό με τη διάρκεια της ανεργίας. Οι άνεργοι διακρίθηκαν σε όσους βρίσκονταν χωρίς εργασία: α) λιγότερο από μια βδομάδα, β) από μία βδομάδα μέχρι ενός έτους και γ) «πλέον του έτους», δ) όσοι δεν δήλωσαν διάρκεια ανεργίας. Μεταξύ εκείνων που ήταν άνεργοι περισσότερο από έναν χρόνο αναγράφονταν στους πίνακες και όσοι είχαν ηλικία άνω των 60 ετών, οι οποίοι δεν συγκαταλέγονταν στους ανέργους καθώς επρόκειτο για οριστική αποχώρηση από το επάγγελμά τους.

Ωστόσο, σύμφωνα με τα στατιστικά στοιχεία της εποχής προκύπτει ότι από τους 75.352 ανέργους κατά την απογραφή του πληθυσμού οι 25.781, δεν δήλωσαν διάρκεια ανεργίας, ώστε το ερώτημα αυτό δεν πέτυχε πλήρως. Ωστόσο, από αυτούς που δήλωσαν διάρκεια ανεργίας οι 2.615 ήταν άνεργοι λιγότερο μιας εβδομάδας, οι 41.221 από μια εβδομάδα μέχρι έτους και 5.735 από έτους και πλέον, μεταξύ των τελευταίων οι 1.560 ήταν ηλικίας 60 ετών και άνω.

---

²³² Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας - Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής...*, ό.π., σ. ρκδ.

²³³ Στο ίδιο, σ. ρκζ.

Λόγοι ανεργίας

Οι λόγοι ανεργίας της περιόδου του Μεσοπολέμου, οι οποίοι σκιαγραφούν το οικονομικό, το πολιτικό και το κοινωνικό πλαίσιο της εποχής, διαχωρίστηκαν σε ομάδες από τους αρμόδιους της απογραφής του 1928, με σκοπό να καταταχθούν οι απογραφόμενοι άνεργοι και ήταν οι ακόλουθοι: 1) Περιορισμός των εργασιών λόγω εποχής του έτους (νεκρή εποχή), 2) Οικονομική κρίση, 3) Απεργία ή «λοκ άουτ»²³⁴, 4) Έκτακτο γεγονός (πυρκαγιά, χρεοκοπία κ.λπ) 5) Παραίτηση ή παύση για λόγους προσωπικούς, 6) Ασθένεια ή σωματική βλάβη παροδική και τέλος, 7) Μη δηλωθείς λόγος. Οι τρεις πρώτοι λόγοι είναι γενικοί και μπορούν να θίξουν πολλές ταυτοχρόνως επιχειρήσεις, με σοβαρότερο την οικονομική κρίση. Από την άλλη το «έκτακτο γεγονός» αφορά μια μόνο επιχείρηση, ενώ η «παραίτηση ή η παύση για λόγους προσωπικούς», καθώς και η «ασθένεια», ένα μόνο άτομο.

Από τους 75.352 άνεργους, οι 24.451 δεν δήλωσαν τον λόγο της ανεργίας τους, ενώ όσοι τον δήλωσαν οι 1.405 ήταν άνεργοι λόγω της εποχής, οι 35.462 λόγω οικονομικής κρίσης, οι 408 λόγω απεργιών ή «λοκ άουτ», οι 1.659 λόγω εκτάκτων γεγονότων, οι 2.204 λόγω παραιτήσεων ή παύσεων (για λόγους προσωπικούς) και οι 9.763 λόγω ασθενειών, εκ των οποίων οι 2.844 ήταν ηλικίας 60 ετών και άνω²³⁵.

Αίτια ανεργίας

Σύμφωνα με τον Σ. Κλαδά τα αίτια της ανεργίας της Ελλάδας κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου οφείλονταν σε λόγους δημογραφικούς, κοινωνικούς και οικονομικούς. Μάλιστα, υποστηρίζει, πως η ανεργία στην Ελλάδα, σε αντίθεση με τα βιομηχανικά και οικονομικά προηγμένα κράτη, εμφανίζεται ως φαινόμενο κατεξοχήν δημογραφικό, δευτερευόντως ως κοινωνικό και τελευταίο ως οικονομικό. Ακολούθως, αναφέρει πως ως φαινόμενο δημογραφικό και κοινωνικό, ενέχει τη μορφή καθαρής ανεργίας και μόνο ως οικονομικό φαινόμενο αποτελεί ανεργία, η οποία πλήττει τον «*αποχειροβίωτον εργατικόν κόσμον, τον αποτελούντα παρ' ημίν προλεταριάτον*»²³⁶.

Ως σημαντικότερη επίδραση των δημογραφικών αιτιών θα μπορούσε να σημειωθεί η απότομη διασάλευση της εξέλιξης του πληθυσμού και η επίδραση κατά

²³⁴ Ο όρος χρησιμοποιείται στο απογραφικό δελτίο του 1928 με την επεξήγηση: διακοπή των εργασιών από τον εργοδότη.

²³⁵ Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας - Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής...*, ό.π., σ. ρκθ.

²³⁶ Κλαδάς Σ., *Η ανεργία εν Ελλάδι...*, ό.π., σ. 5.

«της ισορρόπου ούτως ειπείν διαμορφώσεως και διαρθρώσεως των κοινωνικών τάξεων βαθμιαίως και παραλλήλως της οικονομικής ανεξίτητης της χώρας»²³⁷. Αναλυτικότερα, το σημαντικότερο αίτιο το οποίο επέδρασε στην δημογραφική αναστάτωση υπήρξε η εισροή προσφυγικών πληθυσμών στον ελλαδικό χώρο και η αθρόα προς κάθε εργασία προσφορά εργατικών χεριών, ακόμα γυναικείων και παιδικών, χωρίς τη δυνατότητα απορρόφησής τους.

Επίσης, η ανακοπή του μεταναστευτικού ρεύματος προς το εξωτερικό στις αρχές τις δεκαετίας του 1920, είναι αίτιο που η επίδρασή του στην κρίση της εργασίας δεν θα πρέπει να υποβαθμιστεί. Πλέον, ο ελληνικός πληθυσμός, ο οποίος άλλοτε μετέβαινε προς τις ξένες χώρες και μέσω των εμβασμάτων συντηρούσε τα υπόλοιπα μέλη της οικογενείας τα οποία έμεναν πίσω στην Ελλάδα, τώρα παρέμενε στην χώρα θέλοντας να βιοπορισθεί. Αποτέλεσμα υπήρξε η αύξηση των προσφερόμενων εργατικών χεριών και η δημιουργία ανεργίας.

Ένα ακόμα αίτιο το οποίο επέδρασε στην ανάπτυξη και την ένταση της ανεργίας και υπήρξε μια από τις επιβαρυντικές αιτίες για την αγορά εργασίας, ήταν η αστυφιλία²³⁸, δηλαδή η ακατάσχετη τάση προς συρροή από την ύπαιθρο προς τα κέντρα και την πρωτεύουσα, με αποτέλεσμα τη συγκέντρωση εργατικών χεριών στις πόλεις. Ακολούθως, και η γενικότερη αύξηση του πληθυσμού της χώρας, αποτέλεσε έναν από τους σημαντικούς συντελεστές της ανεργίας. Ο πληθυσμός αυξήθηκε απότομα και δυσανάλογα προς τις παραγωγικές και οικονομικές δυνάμεις, με αποτέλεσμα να προκύψει υπερπροσφορά εργατικών χεριών, μεγαλύτερη σε αναλογία από την απορροφητική δύναμη της εθνικής οικονομίας και ένταση της ανεργίας.

Από την άλλη μεριά, η ανεργία οφείλεται και σε διάφορα κοινωνικά αίτια. Σημαντικότερο υπήρξε και η αθρόα έξοδος της γυναίκας προς την εργασία από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Με αποτέλεσμα οι γυναίκες να καταλάβουν τις θέσεις εργασίας των ανδρών, καθώς αποτελούσαν ανειδίκευτο εργατικό δυναμικό και συνεπώς φθηνότερο, γεγονός που συντέλεσε και στη μείωση των ημερομισθίων. Ανάμεσα στα κοινωνικά αίτια της ανεργίας θα πρέπει να συμπεριληφθεί το φαινόμενο του «μικροεπαγγελματισμού», δηλαδή εμφάνιση πληθώρας μικροεπαγγελματιών, πλανοδίων εμπόρων κ.λπ. που μεταπηδούσε εύκολα από την

---

²³⁷ Στο ίδιο, σ. 6.

²³⁸ Ο αστικός πληθυσμός της χώρας αυξήθηκε σημαντικά κατά τις τελευταίες δεκαετίες, έτσι, το 1907 ανήλθε στα 24.8%, το 1920 στα 27.3%, το δε 1928 αυξήθηκε στα 33% του συνολικού πληθυσμού.

τάξη του επαγγελματία στην τάξη του εργάτη και αντίστοιχα, ανάλογα με τις οικονομικές συνθήκες, με αποτέλεσμα την αύξηση προσφερόμενων χεριών.

Ωστόσο, η ανεργία επηρεάστηκε και από την οικονομική κατάσταση της εποχής. Πιο συγκεκριμένα, επηρεάστηκε από την παγκόσμια οικονομική κρίση του 1929, που το 1932 έπληξε και την Ελλάδα, με αποτέλεσμα τη διαταραχή της οικονομίας της χώρας²³⁹. Επίσης, σημαντικό οικονομικό αίτιο αποτέλεσε και η εισαγωγή και η επέκταση των νεωτέρων μεθόδων οργάνωσης της παραγωγής, καθώς και της εισαγωγής των μηχανών και της κινητήριας δύναμης, συνέπεια των οποίων υπήρξε ο ολοένα μικρότερος αριθμός των χρησιμοποιούμενων εργατών στις επιχειρήσεις, καθώς και η επαγγελματική κρίση και ο μαρασμός διαφόρων επαγγελμάτων, τα οποία δεν ανταποκρίνονταν πλέον στις σύγχρονες κοινωνικές ανάγκες.

Αντιμετώπιση της ανεργίας

Όπως ήδη αναφέρθηκε η Ελλάδα κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου αντιμετωπίζει το οξύτατο πρόβλημα της ανεργίας. Το ελληνικό κράτος καλείται να καταπολεμήσει το σημαντικό αυτό κοινωνικό πρόβλημα, από τη μια προνοώντας για τη γενικότερη φροντίδα ανακούφισης των πασχουσών τάξεων, ενώ από την άλλη προλαμβάνοντας τις κοινωνικές αναταραχές. Η ανεργία βρισκόταν στο επίπεδο του κοινωνικού προβληματισμού *«συνυφασμένη με το βαθμό εκσυγχρονισμού της χώρας, την κοινωνική πολιτική του κράτους, την εργατική νομοθεσία και τη λειτουργία της αγοράς εργασίας»*²⁴⁰.

Όπως αναφέρθηκε ανωτέρω μια από τις αιτίες της ανεργίας ήταν η αστυφιλία. Συνεπώς η πρώτη σκέψη των αρμοδίων της περιόδου του Μεσοπολέμου, ήταν η *«αναζήτηση νέων μεταναστευτικών διεξόδων για τον πλεονάζοντα πληθυσμό»*²⁴¹ από τη μια, και από την άλλη η ελαχιστοποίηση της εσωτερικής μετανάστευσης και η συγκράτηση του αγροτικού πληθυσμού στον τόπο του, μέσω της χορήγησης διαφόρων ευνοϊκών παροχών, με στόχο την αποσυμφόρηση των μισθωτών των πόλεων. Γι' αυτό το λόγο ο Ε. Βενιζέλος προσπάθησε να αποθαρρύνει νέες πληθυσμιακές ομάδες να μετατραπούν από αγρότες σε εργάτες, ενώ συνιστούσε την

---

²³⁹ Μείωση του εθνικού εισοδήματος και των δημόσιων εσόδων, την ελάττωση της αγοραστικής αξίας της δραχμής, τη μείωση της καταναλωτικής δύναμης του πληθυσμού, τον περιορισμό κατ' αξία και ποσότητα της εξαγωγής των κυριότερων γεωργικών προϊόντων της χώρας και τον εν γένει περιορισμό στο ελάχιστο των συναλλαγών και της οικονομικής κινήσεως της χώρας.

²⁴⁰ Φουντανόπουλος Κ., «Εργασία και εργατικό κίνημα...», ό.π., σ. 311.

²⁴¹ Λιάκος Α., *Εργασία και πολιτική...*, ό.π., σ. 55.

«απομάκρυνση από τα αστικά κέντρα των ανέργων ετεροδημοτών[...]με βασικό στόχο την αποφυγή της προλεταριοποίησης»²⁴².

Επίσης, μέλημα των αρμοδίων ήταν δυνατότητες επέκτασης της απασχόλησης μέσω της ανάπτυξης του τομέα της βιομηχανίας. Η αναγκαιότητα της εκβιομηχάνισης ήδη προκύπτει με την άφιξη των προσφύγων, γι' αυτό το λόγο το κράτος ενίσχυσε οικονομικά την ίδρυση εργοστασίων και βιοτεχνιών όπου εργάστηκε ένας μεγάλος αριθμός προσφύγων. Ωστόσο πρέπει να σημειωθεί ότι σε ορισμένους κλάδους της βιομηχανίας η ανεργία συνεχίζει να εμφανίζεται ως εποχιακή, όπως λ.χ. στους καπνεργάτες, όπου για τεχνικούς λόγους η επεξεργασία των καπνών εντοπίζεται στους χειμερινούς μήνες, καθώς και στα συναφή προς τις οικοδομικές εργασίες επαγγέλματα, που παύουν κατά μεγάλο ποσοστό κατά τη διάρκεια των χειμερινών μηνών. Ακολούθως, ένα ακόμα μέσω περιορισμού της διόγκωσης της ανεργίας ήταν, η εφαρμογή της πολιτικής της εκτέλεσης μεγάλων δημοσίων έργων κοινής ωφέλειας με αποκλειστικό σκοπό την παροχή εργασίας σε ανέργους.

Επίσης, για την επίλυση του προβλήματος της ανεργίας αναγκαία προϋπόθεση θεωρήθηκε η γενναία μείωση των ημερομισθίων. Μάλιστα, και οι δύο κρατικές επιτροπές που δημιουργήθηκαν (η μια το 1923 και η άλλη το 1924) για να μελετήσουν το πρόβλημα της ανεργίας και να προτείνουν λύσεις θεώρησαν τη δραστική περικοπή των ημερομισθίων βασικό παράγοντα για τον περιορισμό της ανεργίας²⁴³.

Επιπροσθέτως, το 1922 δημιουργήθηκαν τα «Γραφεία Ευρέσεως Εργασίας», με βασικό σκοπό την αποτελεσματική κατανομή της διαθέσιμης εργασίας και τη δυνατότητα χρησιμοποίησης των εργατικών χεριών. Από την άλλη μεριά ωστόσο δημιουργήθηκαν και για την πρόσληψη τοπικών διαταραχών, καθώς και τη διευκόλυνση του επαγγελματικού προσανατολισμού των νέων. Ωστόσο, δεν έγινε πλήρως κατανοητή η σημασία τους και αντιμετωπίστηκαν περισσότερο ως *«υποκατάστατα της φιλανθρωπίας για εύρεση εργασίας στους πρόσφυγες, των ιδιωτικών γραφείων που εκμεταλλεύονταν τις υπηρέτριες και των πολιτικών γραφείων που επέβαλλαν την πολιτική συναλλαγή στην αναζήτηση εργασίας»²⁴⁴.*

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να τονιστεί ότι πολλές ήταν οι λύσεις που είχαν συζητηθεί για την αντιμετώπιση της ανεργίας, καθώς και από την άποψη της

²⁴² Λιάκος Α., *Εργασία και πολιτική...*, ό.π., σ. 411.

²⁴³ Φουντανόπουλος Κ., «Εργασία και εργατικό κίνημα...», ό.π., σ. 311.

²⁴⁴ Λιάκος Α., *Εργασία και πολιτική...*, ό.π., σ. 407.

εργατικής νομοθεσίας πολλά ήταν τα προληπτικά μέτρα που είχαν υποστηριχθεί από τους ειδικούς της εποχής. Ωστόσο, οι νόμοι αν και θεσπίζονταν καθ' όλη την περίοδο του μεσοπολέμου πολλές φορές δεν χρησιμοποιούνταν ή χρησιμοποιούνταν για μικρό χρονικό διάστημα, είτε γιατί παραβιάζονταν από τους εργοδότες είτε γιατί δεν διεκδικούνταν από πολλούς εργάτες οι οποίοι είχαν χαμηλή συνδικαλιστική δράση, είτε γιατί αγνοήθηκαν από την ίδια την πολιτεία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το γεγονός ότι τον Μάιο του 1927 η οικουμενική κυβέρνηση επιχειρεί την πρώτη προσπάθεια αντιμετώπισης της ανεργίας σφαιρικά, και παρόλο που κατατέθηκε το νομοσχέδιο *«Περί ευρέσεως εργασίας και υποχρεωτικής ασφάλισεως κατά της ανεργίας υπαλλήλων, εργατών και υπηρετών»*, ωστόσο το νομοσχέδιο, όπως και το σύνολο της εργατικής νομοθεσίας της οικουμενικής κυβέρνησης, δεν συζητήθηκε στη βουλή²⁴⁵.

Τέλος, δεν θα πρέπει να παραληφθεί ότι εκτός από τις προσπάθειες της πολιτείας για την αντιμετώπιση της ανεργίας, από την άλλη μεριά ορισμένες εργατικές τάξεις, διεκδικούν τη διασφάλισή τους κατά των κινδύνων της ανεργίας και προβαίνουν σε κινητοποιήσεις αναπτύσσοντας *«μεθόδους αναχαίτισης των κερδοσκοπικών τάσεων των εργοδοτών»*²⁴⁶.

Ανάμεσα στις επιδιώξεις των εργατών ήταν η επέκταση του οκτάωρου, η απαγόρευση υπερωριών, καθώς και της εργασίας των ανηλίκων. Ακολούθως, η αντικατάσταση των ηλικιωμένων, χορηγώντας τους σύνταξη, με νεώτερους εργάτες. Η καθιέρωση της εκ περιτροπής εργασίας σε ορισμένα επαγγέλματα στα οποία επικρατούσαν υψηλά ημερομίσθια, με σκοπό τη μεγαλύτερη κατανομή της εργασίας σε περισσότερους εργάτες. Ο καθορισμός κατωτάτου ορίου ημερομισθίου προς συντήρηση του επιπέδου της ζωής της καταναλωτικής δύναμης του εργατικού πληθυσμού. Η προστασία των εργαζομένων κατά των αυθαιρέτων απολύσεων, καθώς και η επιδίωξη χρηματικών αποζημιώσεων στην προσπάθεια διάσωσης επαγγελματιών που χάνονταν εξαιτίας των τεχνικών εξελίξεων. Αλλά και η καθιέρωση επαγγελματικών βιβλιαρίων, προνόμιο αποκλειστικής ασκήσεως επαγγέλματος, στους κλάδους που ήταν εμφανής ο πληθωρισμός, με σκοπό την εξασφάλιση της απασχόλησης και τη διατήρηση ενός αποδεκτού ύψους ημερομισθίου.

---

²⁴⁵ Στο ίδιο, σ. 409-410.

²⁴⁶ Φουντανόπουλος Κ., «Εργασία και εργατικό κίνημα...», ό.π., σ. 311.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

Συμπεράσματα

Συμπερασματικά, όσον αφορά τον ενεργό πληθυσμό των αρχών του 20ού αιώνα, η μικρή παραγωγικότητα της υπαίθρου που εξωθούσε σε μετανάστευση, καθώς και η αδυναμία των πόλεων να εκθρέψουν το εργατικό δυναμικό που χρειαζόταν²⁴⁷, τον διαμόρφωσαν και του προσέδωσαν κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Ανάμεσα σε αυτά ήταν η νεαρή ηλικία, η κινητικότητα, η εποχικότητα, η περιοδικότητα, η μετατόπισή του από τον πρωτογενή στον δευτερογενή τομέα, καθώς και η ευελιξία. Αναλυτικότερα, το κομμάτι του ενεργού πληθυσμού που μετανάστευε είτε προς την πόλη είτε προς το εξωτερικό (κινητικότητα), αποτελούταν συνήθως από νεαρά, ικανά άτομα. Οι θέσεις εργασίας που καταλάμβαναν στις πόλεις ή στο εξωτερικό ήταν κυρίως είτε στον τομέα μεταποίησης είτε στον τομέα υπηρεσιών. Επομένως έχουμε μετατόπιση από τον πρωτογενή τομέα, στον δευτερογενή και στον τριτογενή, ή με άλλα λόγια μετάβαση από τη μικρή αγροτική εκμετάλλευση στα μικροαστικά στρώματα των πόλεων, γεγονός που αποτελεί την «κυριότερη μορφή κοινωνικής κινητικότητας που χαρακτηρίζει τον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό»²⁴⁸.

Το εργατικό δυναμικό που προερχόταν από την ύπαιθρο εργαζόταν ανάμεσα σε δύο τρόπους παραγωγής της πόλης και της υπαίθρου, πράγμα που είχε ως συνέπεια την περιοδικότητα ή την εποχικότητα της εργασίας. *«Η διπλή εξάρτηση της εργατικής δύναμης από τις οικονομικές δραστηριότητες του χωριού και της πόλης επέτρεπε την ευελιξία της. Η προσφορά της αυξανόταν ή μειωνόταν ανάλογα με τις διακυμάνσεις της ζήτησης στην πόλη ή στο χωριό, χωρίς να δημιουργεί εξάρσεις ανεργίας»*²⁴⁹.

Ακολουθως, μέσα από τη σύντομη καταγραφή του ενεργού πληθυσμού της Ελλάδας του Μεσοπολέμου, προκύπτει η διαχρονική εξέλιξη της σύνθεσής του, παρέχοντας τη δυνατότητα διεξαγωγής των ακόλουθων συμπερασμάτων σχετικά με τον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας της περιόδου. Αναλυτικότερα, η Ελλάδα την εποχή του Μεσοπολέμου εξακολουθεί να έχει μια οικονομία αγροτικού προσανατολισμού, «ο πρωτογενής τομέας του 1920 παρουσιάζεται διογκωμένος σε σχέση με το 1907, κυρίως λόγω της προσάρτησης νέων εδαφών. Στη συνέχεια

²⁴⁷ Λιάκος Α. *Εργασία και πολιτική...*, ό.π., σ. 85.

²⁴⁸ Ρηγίνος Μ., *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια...*, ό.π., σ. 249.

²⁴⁹ Φουντανόπουλος Κ., «Μισθωτή...», ό.π., σ. 93.

εμφανίζει πτωτικές τάσεις, εξακολουθώντας ωστόσο, να απασχολεί το μεγαλύτερο μέρος του ενεργού πληθυσμού (56,9% το 1928)»²⁵⁰.

Όσον αφορά τον δευτερογενή τομέα παρατηρείται διόγκωση των δραστηριοτήτων το διάστημα μετά τη Μικρασιατική καταστροφή και την εισροή του προσφυγικού πληθυσμού. Χαρακτηριστικά η ελληνική οικονομία εισέρχεται σε μια φάση επιτάχυνσης των ρυθμών της διαδικασίας εκβιομηχάνισης που χαρακτηρίζεται από μια σημαντική αύξηση του αριθμού των παντός είδους βιομηχανικών επενδύσεων. Επίσης, συντελείται η «*διεύρυνση της αγοράς καταναλωτικών αγαθών και αύξηση της ζήτησης για είδη πρώτης ανάγκης, όπως τρόφιμα και ρουχισμός, που οφείλεται στην εισροή του προσφυγικού στοιχείου από τη Μικρά Ασία*»²⁵¹.

Η συσσώρευση της μεγάλης μάζας των προσφύγων και η ανάγκη της άμεσης αποκατάστασής τους είχε επίδραση στη διαμόρφωση του ενεργού πληθυσμού κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου. Κύρια χαρακτηριστικά είναι η διοχέτευση φτηνής ανειδίκευτης εργατικής δύναμης, ακόμα και γυναικείας και παιδικής κυρίως στον δευτερογενή τομέα, παράγοντες ωστόσο που συμπιέζαν τις ανδρικές αμοιβές²⁵². Ωστόσο, η απορρόφηση του μεγαλύτερου τμήματος του εργατικού δυναμικού από τη μικρή βιοτεχνία στερεί την αγορά από ειδικευμένη προσφορά εργασίας²⁵³.

Εν κατακλείδι, η παρουσία του προσφυγικού στοιχείου αποτέλεσε τομή στη μορφή του ενεργού πληθυσμού και επηρέασε καίρια και πολυσήμαντα τη διαδικασία σχηματισμού του εργατικού δυναμικού στην Ελλάδα.

Εν συνεχεία, όσον αφορά το κομμάτι της γυναικείας εργασίας, ως αποτέλεσμα της συνεχούς ανάπτυξης της βιομηχανίας παρατηρείται διεύρυνση της συμμετοχής των γυναικών στις μισθωτές σχέσεις στην αρχή του 20ού αιώνα. Η έξοδος της γυναίκας από το σπίτι και η επικράτηση της γυναικείας απασχόλησης «*υπαγορεύτηκε από τις ανάγκες της βιομηχανικής κοινωνίας και διαμορφώθηκε σύμφωνα με τις κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες κάθε κοινωνίας*»²⁵⁴. Επιπλέον η είσοδος της στην αγορά εργασίας επηρεάστηκε και από την υπερατλαντική μετανάστευση του ανδρικού ενεργού πληθυσμού και τη δημιουργία κενών θέσεων εργασίας.

²⁵⁰ Ρηγίνος Μ., *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια...*, ό.π., σ. 74.

²⁵¹ Στο ίδιο, σ. 115.

²⁵² Φουντανόπουλος Κ., «Μισθωτή...», ό.π., σ. 99.

²⁵³ Ρηγίνος Μ., *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια...*, ό.π., σ. 250.

²⁵⁴ Μαράτου- Αλιπράντη Λ., «Γυναικεία απασχόληση και νεοελληνική πόλη στο α' μισό του 20ού αιώνα» στο, *Νεοελληνική πόλη: οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας, Αθήνα, 1984, σ. 534.

Μέσα από τη μελέτη των γυναικείων επαγγελμαμάτων της απογραφής του 1907, διακρίνει κανείς τη συνύπαρξη της *«παραδοσιακής βιοτεχνίας-οικοτεχνίας, η οποία κυριαρχεί στον κόσμο της υπαίθρου, με τις μεταποιητικές επιχειρήσεις των αστικών κέντρων»*²⁵⁵. Από την άλλη μεριά, διεξάγονται τα ακόλουθα συμπεράσματα για τη φύση της γυναικείας εργασίας και τη σκιαγράφηση του χαρακτήρα της εργαζόμενης γυναίκας των αρχών του 20ού αιώνα. Στον γυναικείο ενεργό πληθυσμό της εποχής περιλαμβάνονται γυναίκες νεαρής ηλικίας, ανειδίκευτες, με χαμηλό ημερομίσθιο, χωρίς δυνατότητες μόρφωσης και εξέλιξης. Ο καταμερισμός της εργασίας και η εκμηχάνιση της παραγωγής δημιουργούν θέσεις ανειδίκευτης εργασίας που καταλαμβάνονται από γυναίκες. Επίσης, εντοπίζονται σε μικρά βιοτεχνικά εργαστήρια για την εκμάθηση μιας τέχνης με σκοπό τον βιοπορισμό.

Ωστόσο, η εμφάνιση των γυναικών στην αγορά εργασίας είχε και αρνητικά αποτελέσματα. Η χρησιμοποίησή τους σε εργασίες που ως τότε αποτελούσαν αποκλειστικότητα των ανδρών²⁵⁶, είχε ως αποτέλεσμα τη μείωση των ανδρικών ημερομισθίων και την ανδρική ανεργία. Επιπλέον, η *«βιομηχανική εργασία των γυναικών προκάλεσε πολλαπλά δεινά στην εργατική οικογένεια, δυσχεραίνοντας τόσο τη φυσική όσο και την υλική αναπαραγωγή της: αύξησε την παιδική θνησιμότητα, διατάραξε τη διαδικασία της μητρότητας και παρεμπόδισε τη φροντίδα του συζύγου και των παιδιών»*²⁵⁷.

Τέλος, κύριο χαρακτηριστικό της εποχής είναι η έλλειψη προστατευτικής νομοθεσίας της γυναικείας εργασίας και η έκφραση ατομικών πρωτοβουλιών για την υποστήριξη αυτής. Είτε αυτές εκφράζονταν μέσω μιας αστικής μεταρρυθμιστικής οπτικής, για την οποία το κοινωνικό ζήτημα συνδέεται άμεσα με την κατάσταση της υγείας και την ηθική της εργατικής οικογένειας που απαιτεί από τη γυναικεία εργασία εκτός σπιτιού να μη θέτει σε κίνδυνο τον γάμο και τη μητρότητα. Είτε από μια οπτική του εργατικού συνδικαλισμού, η οποία αντιμετωπίζει την εκμετάλλευση της εργασίας των γυναικών ως απειλή για τα συμφέροντα της εργατικής τάξης, είτε από την φεμινιστική οπτική, η οποία διεκδικεί για τις γυναίκες το δικαίωμα στην εργασία και την ισότητα στις εργασιακές σχέσεις²⁵⁸.

Από την άλλη μεριά, όσον αφορά τον τομέα της γυναικείας εργασίας την περίοδο του Μεσοπολέμου, σύμφωνα με τα αποτελέσματα της απογραφής, το 1928

²⁵⁵ Σαλίμπα Ζ., *Γυναίκες εργάτριες...*, ό.π., σ. 28.

²⁵⁶ Ωστόσο ισχύει ο καταμερισμός εργασίας, σε σχέση με την περίοδο του Μεσοπολέμου.

²⁵⁷ Αβδελά Έ., *«Το Αντιφατικό Περιεχόμενο...»*, ό.π., σ. 339.

²⁵⁸ Στο ίδιο, σ. 341.

παρατηρείται αλματώδης αύξηση του γυναικείου εργατικού δυναμικού που φτάνει τις 676.000 (τριπλασιάζεται σχεδόν σε σχέση με το 1920)²⁵⁹. Οι γυναίκες που συμμετέχουν σε οικονομικές δραστηριότητες στο σύνολο της χώρας αντιστοιχούν στο 26% των απασχολούμενων και στο 27,6% του συνόλου των γυναικών εργάσιμης ηλικίας (10 ετών και άνω). Η Μικρασιατική καταστροφή προκαλεί τεράστιες και μακροχρόνιες αλλαγές στη γυναικεία εργασία, ανοδικές τάσεις της γυναικείας συμμετοχής στη μισθωτή απασχόληση, αυξανόμενη αστική συγκέντρωση και ανάπτυξη του τομέα μεταποίησης και υπηρεσιών.

Η φυσιογνωμία των εργατριών του Μεσοπολέμου σκιαγραφείται μέσα από τις στατιστικές και τις εκθέσεις εργασίας της εποχής. Κατά κύριο λόγο ήταν νεαρές γυναίκες²⁶⁰, χωρίς μόρφωση και ειδίκευση και μετά το 1922 το ένα τρίτο ήταν προσφυγικής προέλευσης. Συνεπώς, ο μεγαλύτερος όγκος τους κατευθύνθηκε σε κλάδους όπως η κλωστοϋφαντουργία, η βιομηχανία καπνού και η βιομηχανία χάρτου, που ήταν σε θέση να απασχολήσουν ανειδίκευτη εργασία και να αποφέρουν γρήγορο ημερομίσθιο «*με αποτέλεσμα να πολωθεί η αγορά εργασίας*»²⁶¹. Οι λόγοι που ωθούσαν τις νεαρές γυναίκες στην αναζήτηση εργασίας ήταν κυρίως οικονομικοί, καθώς πολύ συχνά συντηρούσαν ένα ή περισσότερα μέλη της οικογένειάς τους. Τέλος, κύριο χαρακτηριστικό των εργατριών είναι ότι οι περισσότερες δουλεύουν στο εργοστάσιο προσωρινά μέχρι να παντρευτούν.

Η βραχεία παραμονή των γυναικών στην παραγωγή, πρέπει να θεωρηθεί δομικό στοιχείο της γυναικείας εργασίας, το οποίο καθοριζόταν από «*τη στρατηγική επιβίωσης των εργατικών οικογενειών*»²⁶². Ωστόσο, επηρεάζει και αρνητικά τον τομέα της γυναικείας εργασίας, καθώς από τη μια δημιουργεί πρόβλημα στην «*ομαλή τροφοδότηση της αγοράς εργασίας με φθηνή ανειδίκευτη εργατική δύναμη, με συνακόλουθες επιπτώσεις τόσο στο επίπεδο των ημερομισθίων όσο και στην ομαλή λειτουργία των βιομηχανικών κλάδων*»²⁶³. Ενώ από την άλλη έχει αρνητικό αντίκτυπο στο επίπεδο οργάνωσης των εργατριών²⁶⁴. Είναι γεγονός ότι οι εργάτριες ελάχιστες φορές συνδικαλίζονται για να διατυπώσουν συλλογικά τα αιτήματά τους, παρόλο που η εργατική νομοθεσία της εποχής παραμένει στην ουσία ανεφάρμοστη.

²⁵⁹ Μαράτου- Αλιπράντη Λ., «Γυναικεία απασχόληση...», ό.π., σ. 539.

²⁶⁰ Το 50% είναι από 10 ως 19 ετών.

²⁶¹ Φουντανόπουλος Κ., «Εργασία και εργατικό κίνημα...», ό.π., σ. 304.

²⁶² Στο ίδιο, σ. 303.

²⁶³ Ρηγίνος Μ., *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια...*, ό.π., σ. 250.

²⁶⁴ Αβδελά Ε., *Δημόσιοι υπάλληλοι...*, ό.π., σ. 45.

Επιπροσθέτως, στα χαρακτηριστικά της γυναικείας εργασίας της εποχής θα πρέπει να ενταχθεί το γεγονός συγκέντρωσης των γυναικών σε κλάδους που παραδοσιακά απασχολούνταν άνδρες ειδικευμένοι εργάτες, όπως οι κλάδοι τροφίμων, μηχανουργίας και χημικής βιομηχανίας. Με αποτέλεσμα, στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου πλέον να μην υπάρχουν «*δύο διαφορετικές αγορές εργασίας, μια για τις γυναίκες και μια για τους άντρες, υπήρχε κάθετη κατανομή εργασίας*»²⁶⁵.

Τελειώνοντας, δεν θα έπρεπε να παραληφθεί ότι παρά τις δυσκολίες και τις αντιξοότητες, η μισθωτή εργασία προσφέρει στις γυναίκες του Μεσοπολέμου σημαντική δυνατότητα οικονομικής και κοινωνικής ανεξαρτησίας.

Σημαντικό κομμάτι στην εξέλιξη του τομέα της απασχόλησης την περίοδο του Μεσοπολέμου αποτέλεσε η εισροή του προσφυγικού πληθυσμού. Η παρουσία των προσφύγων επηρέασε καίρια και πολυσήμαντα τη διαδικασία σχηματισμού του εργατικού δυναμικού στην Ελλάδα. Αν και σε παλαιότερες μελέτες αναλύονται κυρίως οι θετικές επιπτώσεις του προσφυγικού στοιχείου²⁶⁶, ωστόσο σύγχρονοι ιστορικοί μελετώντας την προσφυγική εισροή σφαιρικά, αμφισβητούν τον καταλυτικό της ρόλο στην ανέλιξη του βιομηχανικού κλάδου, και εντοπίζουν τις αρνητικές συνέπειές της²⁶⁷ που αποτέλεσαν τροχοπέδη στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας γενικότερα.

Πιο συγκεκριμένα, η συμβολή του προσφυγικού στοιχείου στην ανάπτυξη της βιομηχανίας είναι αναμφισβήτητη. Οι ευνοϊκές επιπτώσεις της Μικρασιατικής καταστροφής στον εκβιομηχανισμό της χώρας φαίνονται στην απότομη αύξηση (161%) που σημείωσαν οι νέες βιομηχανικές μονάδες το 1924 σε σχέση με το προηγούμενο έτος²⁶⁸. Επιπροσθέτως, οι πρόσφυγες, προσανατολίστηκαν προς τη μικρή βιοτεχνία, «*στερώντας τη βιομηχανία από εξειδικευμένο προσωπικό και ωθώντας τα ημερομίσθια προς τα πάνω*»²⁶⁹, μη αποτελώντας φθηνή εργατική δύναμη. Η στροφή στη βιοτεχνία είχε ως άμεσο αποτέλεσμα τον πολλαπλασιασμό των μικροεπιχειρήσεων, τη διατήρηση των παραδοσιακών παραγωγικών δομών, καθώς

---

²⁶⁵ Φουντανόπουλος Κ., «Εργασία και εργατικό κίνημα...», ό.π., σ. 305.

²⁶⁶ Αιγίδης Α., *Η Ελλάς χωρίς τους πρόσφυγες : ιστορική, δημοσιονομική, οικονομική και κοινωνική μελέτη του προσφυγικού ζητήματος*, τύποις Ι. Αλευροπούλου & Σίας, Αθήναι, 1934.

²⁶⁷ Κ. Κωστής, Μ. Δρίτσα, Μ. Ρηγίνος, Ο Κ. Κωστής αναφέρεται στο προσφυγικό ζήτημα και στην επίδρασή του στον τομέα της οικονομίας κάνοντας λόγο για ευνοϊκή στάση των διανοομένων απέναντι στο προσφυγικό ζήτημα.

²⁶⁸ Ρηγίνος Μ., *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια...*, ό.π., σ. 104.

²⁶⁹ Λιάκος Α., *Εργασία και πολιτική...*, ό.π., σ. 63.

και της δομής της απασχόλησης που «επικρατούσαν πριν από τη Μικρασιατική καταστροφή»²⁷⁰.

Επειδή η προσφερόμενη προσφυγική εργατική δύναμη ήταν πολυάριθμη διόγκωσε ακόμη περισσότερο τα στρώματα των μικρομεσαίων βιοτεχνών, οξύνοντας τον επαγγελματικό πληθωρισμό, την ανεργία αλλά και τον «υπερεπαγγελματισμό»²⁷¹. Μάλιστα, η οικονομική ανέχεια γηγενών και προσφυγικών εργατικών μαζών οδήγησε πολλές φορές σε απεργιακές κινητοποιήσεις και διαδηλώσεις.

Η άφιξη των προσφύγων δημιούργησε στο κράτος τον φόβο δημιουργίας ενός προλεταριάτου που στο μέλλον θα δημιουργούσε κοινωνικά και πολιτικά προβλήματα. Η πολιτική των μεσοπολεμικών κυβερνήσεων προσανατολίστηκε προς τη δημιουργία «μικροϊδιοκτητών, μικροβιοτεχνών και μικρεμπόρων ή, αλλιώς μικροαστών και όχι εργατών»²⁷². Μεγάλο μέρος τους εντάχθηκε σε μορφές μικρής ανεξάρτητης παραγωγής όπου «επικρατούσαν πατερναλιστικές σχέσεις, που συνέβαλαν στο να επιβραδυνθεί και να υπονομευθεί η δημιουργία εργατικής τάξης»²⁷³. Μάλιστα, το συγκεκριμένο γεγονός, σύμφωνα με τους συνδικαλιστές της εποχής, δημιούργησε στην εργατική τάξη δυσχερή θέση, καθώς «ανά πάσα στιγμή οι συνδικαλισμένοι εργάτες απειλούνταν με μαζικές απολύσεις και μπορούσαν να αντικατασταθούν με ασυνδικαλιστους πρόσφυγες»²⁷⁴. Με αποτέλεσμα οι συγκρούσεις γηγενών και προσφύγων εργατών να είναι αναπόφευκτες.

Από την άλλη μεριά, δεν θα πρέπει να παραληφθεί το γεγονός ότι η παρουσία των προσφύγων στις πόλεις αποθάρρυνε τη μετακίνηση των γηγενών αγροτικών πληθυσμών προς τα αστικά κέντρα, την περίοδο που δεν υπήρχε πλέον η δυνατότητα επιλογής της υπερατλαντικής μετανάστευσης. Η ένταξη των προσφύγων στην ελληνική αγορά εργασίας «υποκατέστησε κατά μεγάλο μέρος μια πιθανή πορεία επαγγελματικής και κοινωνικής διαφοροποίησης του γηγενούς πληθυσμού και δεν λειτούργησε επισωρευτικά σε αυτή»²⁷⁵. Τα πλεονάσματα του εργατικού δυναμικού που δημιουργήθηκαν αποτέλεσαν κοινωνικοπολιτικό πρόβλημα και «το ζητούμενο πλέον από την πλευρά των κυβερνήσεων εκφράζεται ως προς τη δυνατότητα του αγροτικού

²⁷⁰ Ρηγίνος Μ., «Η επαγγελματική αποκατάσταση των προσφύγων ...», ό.π., σ. 238.

²⁷¹ Λιάκος Α., *Εργασία και πολιτική...*, ό.π., σ. 47.

²⁷² Δρίτσα Μ., «Πρόσφυγες και εκβιομηχάνιση», ό.π. σ. 41.

²⁷³ Λιάκος Α. *Εργασία και πολιτική...*, ό.π., σ.88.

²⁷⁴ Στο ίδιο, σ. 48.

²⁷⁵ Φουντανόπουλος Κ., «Εργασία και εργατικό κίνημα...», ό.π., σ. 296.

χώρου να συναντήσει τα πληθυσμιακά του πλεονάσματα, κάτι που δεν θα επιτευχθεί τελικά παρά μέσω μιας σημαντικής συρρίκνωσης των αγροτικών εισοδημάτων»²⁷⁶.

Ωστόσο σύμφωνα με τον Κ. Κωστή²⁷⁷ στη διαμόρφωση της συγκεκριμένης εικόνας της ελληνικής οικονομίας στο μεσοπόλεμο φαίνεται να παρεμβαίνουν παράγοντες «πολύ ευρύτερου βεληνεκούς από εκείνους που θα μπορούσε να αναδείξει η γεωγραφικά περιορισμένη δράση των προσφυγικών πληθυσμών»²⁷⁸. Το διεθνές οικονομικό κλίμα του μεσοπολέμου και το βάρος μιας δεκαετούς πολεμικής περιόδου υπήρξαν πιο αποφασιστικά ως προς τις εξελίξεις στους τομείς της οικονομίας. Αναλυτικότερα, η παγκόσμια ύφεση που ακολούθησε την κρίση του 1929 είχε αρνητικές επιπτώσεις και στην ελληνική βιομηχανία²⁷⁹, παρά τη δασμολογική της μόνωση και την εσωστρέφειά της. «Δυσχέρανε ακόμη περισσότερο τον διεθνή ανταγωνισμό και έκλεισε πολλές εξαγωγικές διεξόδους για τις ελληνικές βιομηχανίες παλαιές και νέες»²⁸⁰. Με αποτέλεσμα, παρά τις ευνοϊκές συγκυρίες που δημιουργήθηκαν, να μη μετατραπεί η Ελλάδα σε βιομηχανική χώρα, καθώς «τέθηκαν απλώς οι βάσεις στον τομέα της βιομηχανίας οι οποίες συνετέλεσαν στη βαθμιαία μετάβαση της ελληνικής οικονομίας από το «εμπορευματικό-διαμετακομιστικό» στάδιο στο «καπιταλιστικό»²⁸¹.

Όσον αφορά την ασθενή κατηγορία του ενεργού πληθυσμού, δηλαδή τα παιδιά-εργάτες των αρχών του 20ού αιώνα θα μπορούσαν να λεχθούν τα ακόλουθα. Από τη μια στις παραδοσιακές κοινωνίες το παιδί «βρίσκει τη θέση του στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας, στο πλαίσιο της αγροτικής οικογένειας»²⁸². Ενώ, από την άλλη εξαιτίας της οικονομικής ανέχειας των οικογενειών, η οποία πολλές φορές οφειλόταν στις συχνές επιστρατεύσεις, καθώς και στην εισροή του προσφυγικού στοιχείου, με αποτέλεσμα τα παιδιά να προσανατολίζονται προς τις μεγάλες πόλεις. Εκεί απορροφούνταν από τα βιοτεχνικά εργαστήρια, τις βιομηχανίες, τα νοικοκυριά ή επιδίδονταν σε διάφορες περιστασιακές εργασίες. Επίσης, μετά το

²⁷⁶ Κωστής Κ., «Αγροτική μεταρρύθμιση και οικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα, 1917-1940» στο, *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Γιώργος Μαυρογορδάτος- Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1988, σ. 154.

²⁷⁷ Κωστής Κ., «Η ιδεολογία της οικονομικής ανάπτυξης...», ό.π., σ. 43.

²⁷⁸ Στο ίδιο, σ.43.

²⁷⁹ Οι διεθνείς χρηματαγορές, στις οποίες η χώρα στήριζε την τροφοδοσία της σε κεφάλαια, έπαψαν να ανταποκρίνονται σε ελληνικές εκκλήσεις, ενώ οι τιμές αγροτικών προϊόντων σημείωσαν παγκόσμια πτώση κατά 30% περίπου, φέρνοντας σε απόγνωση τους Έλληνες παραγωγούς.

²⁸⁰ Δερτιλής Γ., *Η Ιστορία του Ελληνικού Κράτους...*, ό.π., σ. 605.

²⁸¹ Μαράτου- Αλιπράντη Λ., «Γυναικεία απασχόληση...», ό.π., σ. 528.

²⁸² Ρηγίνος Μ., «Οικογενειακές στρατηγικές...», ό.π., σ. 299.

1922, παρατηρείται όξυνση του φαινομένου της παιδικής εργασίας, εξαιτίας του μεγάλου αριθμού ορφανών παιδιών προσφυγικής προέλευσης.

Κύριο χαρακτηριστικό της παιδικής απασχόλησης αποτέλεσε το φαινόμενο της «μαθητείας», το οποίο «εγγράφεται στο πλαίσιο των παραδοσιακών οικογενειακών στρατηγικών»²⁸³ με βασικό σκοπό την τεχνική εκπαίδευση και την επαγγελματική αποκατάσταση του νεαρού εργατικού δυναμικού. Στη συνέχεια, οι μαθητευόμενοι εργάτες εντάσσονταν στη βιομηχανική παραγωγή ως φθηνό εργατικό δυναμικό.

Ακολουθώς, όσον αφορά την παρουσία των παιδιών στον βιομηχανικό κλάδο θα πρέπει να σημειωθεί ότι «η μεγάλη καινοτομία της Βιομηχανικής Επανάστασης ήταν ότι κατόρθωσε, μέσα από την ένωση κεφαλαίου και επιστήμης, να μειωθεί η σημασία των τεχνιτών στην παραγωγή»²⁸⁴. Με αποτέλεσμα η εργασία να εκτελείται από νεαρούς εργάτες, καθώς τα καθήκοντά τους περιορίζονταν στην επίβλεψη και την τροφοδοσία του παραγωγικού μέσου με την πρώτη ύλη. Συνεπώς, τα παιδιά αποτέλεσαν ανειδίκευτη, φθηνή, ασυνδικάλιστη εργατική δύναμη. Τα παραπάνω χαρακτηριστικά, θεωρήθηκαν ανεκτίμητα προσόντα για τους εργοδότες, επιλέγοντας την παιδική εργατική δύναμη και παραγκωνίζοντας το ενήλικό εργατικό δυναμικό.

Αν και η παιδική εργασία θεωρήθηκε κοινωνικό πρόβλημα εξαιτίας των παραβιάσεων του ωραρίου, των ανθυγιεινών συνθηκών εργασίας και των δυσβάσταχτων ασχολιών, θα πρέπει να επισημανθεί ότι η προστατευτική πολιτική υπέρ της παιδικής εργασίας σημείωσε μεγάλη καθυστέρηση στον ελλαδικό χώρο, γεγονός ωστόσο που αποτελεί «φυσιολογική συνέπεια της γενικότερης καθυστέρησης, σε σχέση με τις άλλες ευρωπαϊκές κυρίως χώρες, της βιομηχανικής ανάπτυξης του ελληνικού κράτους»²⁸⁵. Ωστόσο μετά το 1910, θεσπίζονται οι πρώτοι νόμοι με σκοπό την προστασία των νεαρών εργατών. Το σκεπτικό, μάλιστα της πολιτείας, έχει να κάνει όχι μόνο με κοινωνικούς αλλά και με εθνικούς λόγους, καθώς η πολιτεία επιθυμεί να προστατεύσει τα ανήλικα τέκνα της από τη σωματική εξάντληση με σκοπό τη δημιουργία ικανών μελλοντικών πολιτών και στρατιωτών.

Τέλος, στη μεσοπολεμική Ελλάδα, έκανε την εμφάνιση του το κοινωνικό φαινόμενο της ανεργίας. Μάλιστα, θα πρέπει να λεχθεί ότι έφτασε σε υψηλά επίπεδα εξαιτίας της υπερπροσφοράς εργατικών χεριών που δημιουργήθηκε μετά την έλευση

²⁸³ Ρηγίνος Μ., «Οικογενειακές στρατηγικές...», ό.π., σ. 303.

²⁸⁴ Μορφές παιδικής εργασίας..., ό.π., σ. 24.

²⁸⁵ Ληξουριώτης Γ., «Προστατευτικός νομοθετικός παρεμβατισμός...», ό.π., σ. 206.

των προσφύγων. Τα μεροκάματα συμπίεστηκαν, οι ώρες εργασίας αυξήθηκαν, οι απολύσεις πολλαπλασιάστηκαν. Στόχος της πολιτείας, μέσω διαφόρων μέτρων, ήταν η αντιμετώπιση της ανεργίας, με σκοπό την ανακούφιση του άνεργου πληθυσμού, αλλά και την πρόληψη των κοινωνικών αναταραχών.

Επίλογος

Μέσα από τα δεδομένα των κρατικών απογραφών, ξεδιπλώνεται η ιστορία της νεώτερης Ελλάδας. Μπορεί κανείς να διακρίνει τις εδαφικές και πληθυσμιακές αλλαγές της χώρας, τις αιτίες που τις δημιούργησαν, καθώς και τις συνέπειες που είχαν στην εξέλιξη της ελληνικής κοινωνίας γενικότερα αλλά και του τομέα της απασχόλησης ειδικότερα.

Το κοινό χαρακτηριστικό των δύο απογραφών των αρχών του 20ού αιώνα (1907, 1928) εντοπίζεται στο γεγονός ότι και στις δύο αυτές περιόδους του 20ού αιώνα πρωταγωνιστικό ρόλο στη διαμόρφωση του τομέα της απασχόλησης έχει ο πληθυσμός. Πιο συγκεκριμένα, από τα τέλη του 19ου αιώνα σημειώνεται πληθυσμιακή εκροή σημαντικού μέρους του ενεργού πληθυσμού της χώρας προς το εξωτερικό προς ανεύρεση εργασίας, με αποτέλεσμα την απογύμνωση του εργατικού δυναμικού της υπαίθρου. Από την άλλη σημαντικές συνέπειες στον ενεργό πληθυσμό είχε και η επιβολή περιοριστικών μέτρων στην είσοδο μεταναστών από τις ΗΠΑ στις αρχές της δεκαετίας του '20, με αποτέλεσμα να διακοπούν τα ευεργετικά για την οικονομία εμβάσματα από το εξωτερικό, αλλά και ο πληθυσμός που είχε ως εναλλακτική λύση την εργασία στο εξωτερικό να πλήττεται πολλές φορές από την ανεργία.

Επίσης, καταλυτικός παράγοντας στη διαμόρφωση του ενεργού πληθυσμού της Ελλάδας αποτέλεσε η εισροή των προσφυγικών πληθυσμών στον ελλαδικό χώρο. Μάλιστα, η ένταξη των προσφύγων στις παραγωγικές δραστηριότητες, με στόχο τόσο την αντιμετώπιση της πρόσθετης ζήτησης όσο και την εκτόνωση των κοινωνικών πιέσεων, άλλαξε το εργασιακό σε όλους τους τομείς και δημιούργησε νέα δεδομένα στον χώρο της εργασίας στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου.

Πίνακες

Πίνακας 1: Ο ενεργός πληθυσμός (1907-1928)				
Έτη απογραφών	Φύλο	Ενεργός πληθυσμός	Μη ενεργός πληθυσμός	Συνολικός πληθυσμός
1907	Άρρενες	677.718	275.057	953.775
	Θήλεις	57.052	903.284	960.336
	Σύνολο	735.770	1.178.341	1.914.111
1920	Άρρενες	1.490.255	432.401	1.922.656
	Θήλεις	243.422	1.751.932	1.995.354
	Σύνολο	1.733.677	2.184.333	3.918.010
1928	Άρρενες	1.927.363	438.215	2.365.578
	Θήλεις	676.190	1.772.952	2.449.142
	Σύνολο	2.603.533	2.211.167	4.814.720

Πηγή: Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15 - 16 Μαΐου 1928.

Πίνακας 2: Ο ενεργός προσφυγικός πληθυσμός όλων των ηλικιών (1928)			
Φύλο	Παραγωγικός πληθυσμός	Μη παραγωγικός πληθυσμός	Σύνολο προσφύγων
Άρρενες	348.352	161.465	509.817
Θήλεις	156. 255	403.885	560.140
Σύνολο	504.607	565.350	1.069.957

Πηγή: Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος: Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15 - 16 Μαΐου 1928.

Βιβλιογραφία

1. Bernard Kayser, *Ανθρωπογεωγραφία της Ελλάδος: στοιχεία δια τη μελέτην της αστυφιλίας*, ΕΚΚΕ, Αθήναι, 1968.
2. Eddy C. B., *Greece and the Greek Refugees*, London, 1931.
3. Hering G., *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1936*, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2004.
4. Hirschon R., *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής καταστροφής: η κοινωνική ζωή των Μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά*, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2004.
5. Mazower M., *Η Ελλάδα και οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2002.
6. Mears E.G., *Greece Today: The Aftermath of the Refugee Impact*, Stanford, 1929.
7. Αβδελά Ε., *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού: Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908-1955*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα, 1990.
8. Αβέρωφ Ε., *Συμβολή εις την έρευναν του πληθυσμιακού προβλήματος της Ελλάδος*, Γερ. Σ. Χρήστου, Αθήνα, 1939.
9. Αιγίδης Α., *Η Ελλάς χωρίς τους πρόσφυγας: ιστορική, δημοσιονομική, οικονομική και κοινωνική μελέτη του προσφυγικού ζητήματος*, Τύποις Ι. Αλευροπούλου & Σία, Αθήναι, 1934.
10. Ανδρεάδης Α., «*Περί Απογραφής*», Αθήναι, 1908.
11. *Αφιέρωμα στη μνήμη του Ν. Σβορώνου*, Στέφανος Παπαγεωργίου (επιμέλ.), Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα, 1992.
12. Βακαλόπουλος Α., *Αι προσφυγικά εγκαταστάσεις εν τη περιοχή Θεσσαλονίκης*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών-Ίδρυμα Χερσονήσου Αίμου, Θεσσαλονίκη, 1955.
13. Βαλαώρας Β., *Η Δημογραφική Ιστορία της Συγχρόνου Ελλάδος (1860-1965)*, Αργύρης Παπαζήσης, 1959.
14. Βαλαώρας Β., *Ο Ελληνισμός των Ηνωμένων Πολιτειών*, τύποις Π. Λεώνη, Αθήνα, 1937.
15. Βαλαώρας Β., *Στοιχεία βιομετρίας και στατιστικής, δημογραφική μελέτη του πληθυσμού της Ελλάδος*, Ν. Βαφειαδάκη, Αθήναι, 1943.
16. Βαλαώρας Β., *Το δημογραφικόν πρόβλημα της Ελλάδος και η επίδρασις των προσφύγων*, Αθήνα, 1939.

17. *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Γιώργος Μαυρογορδάτος- Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1988.
18. Βερέμης Θ., *Οικονομία και δικτατορία. Η συγκυρία 1925-1926*, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1982.
19. Γκιζέλη Β., *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα: 1920-1930*, Επικαιρότητα, Αθήνα, 1984.
20. Δαφνής Γ., *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, Ίκαρος, Αθήνα, 1955.
21. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, Αφιέρωμα: «Μικρασιατική καταστροφή και ελληνική κοινωνία», τόμος 9, Αθήνα, 1992.
22. Δερτιλής Γ., *Ελληνική Οικονομία (1830-1910) και Βιομηχανική Επανάσταση*, Α. Σάκκουλα, Αθήνα, 1984.
23. Δερτιλής Γ., *Η Ιστορία του Ελληνικού Κράτους 1830-1920*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2005.
24. Δημητράς Η., Παπαδάκης Μ., Σιάμπος Γ., *Εξελίξεις και προοπτικά του πληθυσμού της Ελλάδος, 1920 – 1985*, ΕΚΚΕ: Υπουργείον Ναυτιλίας Μεταφορών και Επικοινωνιών, Αθήνα, 1973.
25. Δρίτσα Μ., *Βιομηχανία και τράπεζες στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1990.
26. *Ελευθέριος Βενιζέλος. Κοινωνία- Οικονομία- Πολιτική στην εποχή του*, Βερέμης Θ. Γουλιμής Γ. (επιμ.), Γνώση, Αθήνα, 1989.
27. Ελεφάντης Α., *Η Επαγγελία της Αδύνατης Επανάστασης, ΚΚΕ και Αστισμός στον Μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2000.
28. Έμκε - Πουλοπούλου Η., *Προβλήματα μετανάστευσης παλιννόστησης*, Ι.Μ.Ε.Ο.- Ε.Δ.Η.Μ., Αθήνα, 1986.
29. Έμκε-Πουλοπούλου Η., *Η Δημογραφική Κατάσταση στην Ελλάδα. Εξελίξεις, Αίτια, Επιπτώσεις, Προοπτικές*, Ινστιτούτο Ευρωπαϊκού Πολιτισμού, 1987.
30. *Η Αττική υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα, 2006.
31. *Η Ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών. Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*, Κέντρο Ερευνών Μειονοτικών Ομάδων, Αθήνα, 2006.
32. Καραβίδας Κ., *Αγροτικά: μελέτη συγκριτική*, Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα, 1991.
33. Κλαδάς Σ., *Η ανεργία εν Ελλάδι: αίτια και μέτρα αντιμετώπισεως αυτής*, Τύποις Ερμού, Αθήναι, 1935.

34. Κλαδάς Σ., *Η στατιστική εν Ελλάδι*, Τύποις Ν. Απατσίδη, Αθήναι, 1932.
35. Κορδάτος Γ., *Ιστορία του αγροτικού κινήματος στην Ελλάδα*, Μπουκουμάνη, Αθήνα, 1973.
36. Κορδάτος Γ., *Ιστορία του Ελληνικού εργατικού Κινήματος*, Μπουκουμάνη, Αθήνα, 1972.
37. Κορδάτος Γ., *Ιστορία του Ελληνικού Εργατικού Κινήματος. Εικονογραφημένη επί βάσει αγνώστων πηγών και ανέκδοτων αρχείων*, Πανεπιστημιακό βιβλιοπωλείο Α. Κολοβού, Αθήνα, 1931.
38. Κωστής Κ., *Αγροτική οικονομία και γεωργική τράπεζα. Όψεις της ελληνικής οικονομίας στο μεσοπόλεμο 1919-1928: Τα τεκμήρια*, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1990.
39. Κώτση Α., *Νοσολογία των παιδικών ηλικιών και της νεολαίας (20ός αιώνας)*, ΙΑΕΝ-Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς-Ινστιτούτο-Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., Αθήνα, 2008.
40. Λαμπίκης Δ., *Τα εκατό χρόνια του Δήμου Αθηναίων*, ΠΟΔΑ (ανατύπωση), Αθήνα, 2000.
41. Λεοντίδου Α., *Πόλεις της σιωπής: εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909 – 1940*, Πολιτιστικό και Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ. Αθήνα, 1989.
42. Λιάκος Α., *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του μεσοπολέμου: το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάπτυξη των κοινωνικών θεσμών*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας, Αθήνα, 1993.
43. Λοΐζος Δ., *Οι Μεγάλες Δυνάμεις, η Μικρασιατική καταστροφή και η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα, 1920 – 1930*, Αθήνα, 1994.
44. Μαυρογορδάτος Μ.-Χαμουδόπουλος Α.Χ., *Μακεδονία μελέτη δημογραφική και οικονομική*, Θεσσαλονίκη, 1931.
45. Μπακάλμπασης Α., *Οι πρόσφυγες*, Αθήνα, 1945.
46. Μπαφούνης Γ., *Στατιστική και πλάνη είναι λέξεις συνώνυμοι... Η ελληνική στατιστική του 19ου αιώνα*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Παράρτημα του περιοδικού *Μνήμων* αρ.14, Αθήνα, 2006.
47. *Νεοελληνική πόλη: οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας, Ε.Μ.Ν.Ε., Αθήνα, 1984.
48. Νοταράς Μ., *Η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων*, Αθήνα, 1934.
49. Νούτσος Π., *Η Σοσιαλιστική Σκέψη στην Ελλάδα από 1875 ως το 1974: Ιδέες και Κινήσεις για την Οικονομική και Πολιτική Οργάνωση της Εργατικής Τάξης (1907-*

- 1925). *Από το Κοινωνικόν μας Ζήτημα στην Ιδρυτική Γενιά του ΣΕΚΕ*, Γνώση, Αθήνα, 1991.
50. *Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγινότητες στην Ελλάδα*. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα, 1999.
51. Πάλλης Α., *Στατιστική μελέτη περί των φυλετικών μεταναστεύσεων Μακεδονίας και Θράκης κατά την περίοδο 1912-1924*, χ.ε, Αθήναι, 1925.
52. Πάλλης Α., *Συλλογή των κυριοτέρων στατιστικών των αφορωσών την ανταλλαγή των πληθυσμών και προσφυγικήν αποκατάστασιν μετά αναλύσεως και επεξηγήσεων*, Αθήνα, 1929.
53. Παπαευαγγέλου Γ., Τσίμπος Κ., *Ιατρική δημογραφία και οικογενειακός προγραμματισμός*, ΒΗΤΑ, Αθήνα, 1992.
54. Παπαναστασίου Αλ., *Μελέτες – λόγοι – άρθρα*, Μορφωτικό Ινστιτούτο Α.Τ.Ε., Αθήνα, 1957.
55. Παπαστεφανάκη Λ., *Εργασία τεχνολογία και φύλο στην ελληνική βιομηχανία*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2009.
56. Παρασκευόπουλος Γ.Π., *Οι Δήμαρχοι των Αθηνών 1835-1907. Μετά προεισαγωγής περί δημογεροντίας*, ΠΟΔΑ (ανατύπωση), Αθήνα, 2001.
57. Πατσούρος Γ., *Η ελληνοτουρκική διένεξη από δημογραφική άποψη*, Ιωάννινα, 1981.
58. *Πέρα από την καταστροφή. Μικρασιάτες Πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*. Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα, 2003.
59. Πιζάνιας Π., *Μισθοί και εισοδήματα στην Ελλάδα: (1842-1923): το παράδειγμα των υπαλλήλων της Εθνικής Τράπεζας*, ΜΙΕΤ, 1985.
60. Πιζάνιας Π., *Οι φτωχοί των πόλεων: Η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα το μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1993.
61. *Πληθυσμός και ανάπτυξη στην Ελλάδα*: Πανελλαδικό Δημογραφικό Συνέδριο, Αθήνα, 19-20 Νοεμβρίου 1998, Γεώργιος Σιάμπος (επιμελ.), Ελληνική Εταιρεία Δημογραφικών Μελετών, Κορφή, Αθήνα, 2003.
62. Πολύζος Ι., *Δημογραφικά προβλήματα από την ανακατανομή του πληθυσμού στον Ελλαδικό χώρο*, ΕΔΗΜ, Αθήνα, 1988.
63. Πρωτονοτάριος Α., *Το προσφυγικόν πρόβλημα από ιστορικής, νομικής και κρατικής απόψεως*, Αθήνα, 1929.
64. Ρηγίνος Μ., *Μορφές παιδικής εργασίας στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία 1870-1940*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Αθήνα, 1995.

65. Ρηγίνος Μ., *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα, 1909-1936: βιομηχανία – βιοτεχνία*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα, 1987.
66. Ρήγος Ά., *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935. Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1988.
67. Σαλίμπα Ζ., *Γυναίκες εργάτριες στην Ελληνική Βιομηχανία και στη Βιοτεχνία (1870-1922)*, ΙΑΕΝ, Αθήνα, 2004.
68. Σβορώνος Ν. Γ., *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1999.
69. Σιάμπος Γ., *Δημογραφία*, Το Οικονομικό, Αθήνα, 1993.
70. Σιάμπος Γ., *Δημογραφική εξέλιξις της νεωτέρας Ελλάδος 1821-1985*, Αθήνα, 1973.
71. Σιάμπος Γ., *Ο συνολικός πληθυσμός της Ελλάδος*. Ανάτυπο του περιοδικού Στατιστικός, χ.ο, Αθήναι, 1964.
72. Σίδερης Α., *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος κατά τη λήξασαν εκατονταετία 1833-1933*, Αθήνα, 1934.
73. Σκιαδάς Ε.Γ., *Ιστορικό διάγραμμα των δήμων της Ελλάδος 1833-1912. Σχηματισμός, σύσταση, εξέλιξη, πληθυσμός, εμβλήματα*, ΥΠΕΣ, Αθήνα, 1993.
74. Τζιαφέτας Γ., *Πληθυσμιακή Ανάλυση*, Ελληνικό Κέντρο Παραγωγικότητας, Αθήνα, 1990.
75. Τζιαφέτας Γ., *Το δημογραφικό πρόβλημα της Ελλάδας. Η σημερινή κατάσταση και η προοπτική των εξελίξεων*, Ίδρυμα Αντιμετώπισης Δημογραφικού Προβλήματος, Αθήνα, 1990.
76. Τομαρά-Σιδέρη Μ, Σιδέρης Ν., *Συγκρότηση και διαδοχή των γενεών στην Ελλάδα του 19ου αιώνα: η δημογραφική τύχη της νεότητας*, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα, 1986.
77. Τομάρα-Σιδέρη Μ., *Αλεξανδρινές Οικογένειες*, Κέρκυρα, Αθήνα, 2004.
78. Τομάρα-Σιδέρη Μ., *Ανώτατη Εκπαίδευση και Κοινωνική Επιλογή*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1991.
79. Τομάρα-Σιδέρη Μ., *Ιστορική δημογραφία: από τις δημογραφικές διαδικασίες στις συλλογικές νοοτροπίες και συμπεριφορές*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1998.
80. Τομάρα-Σιδέρη Μ., *Οι Έλληνες του Καΐρου*, Κέρκυρα, Αθήνα, 2007.
81. Τσοτσροός Σ., *Η συγκρότηση του βιομηχανικού κεφαλαίου στην Ελλάδα (1898-1939). Η αργόσυρτη εκβιομηχάνιση*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα, 1993.
82. Φράγκος Δ., *Ο Οικονομικά Ενεργός Πληθυσμός της Ελλάδος. Εξελίξεις και Προοπτικές*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα, 1980.

83. Φράγκος Δ., *Οι Μακροχρόνιες Εξελίξεις του Οικονομικά Μη Ενεργού Πληθυσμού της Ελλάδος* Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, 1983.
84. Χασιώτης Ι., *Επισκόπηση της Ιστορίας της Νεοελληνικής Διασποράς*, ΒΑΝΙΑΣ, Θεσσαλονίκη, 1993.
85. Χατζηιωσήφ Χρ., *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία 1830-1940*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1993.
86. Χουλιαράκης Μ., *Γεωγραφική, Διοικητική και Πληθυσμιακή εξέλιξη της Ελλάδος*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα, 1973.
87. Χουλιαράκης Μ., *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971*, ΕΚΚΕ, Αθήναι, 1976.
88. Χουλιαράκης Μ., *Η Εξέλιξη του πληθυσμού των αγροτικών περιοχών της Ελλάδος, 1920-1981*, ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1988.
89. Χουλιαράκης Μ., *Στατιστική βιβλιογραφία περί Ελλάδος 1821-1971*, ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1971.
90. Χουλιαράκης Μ., *Συμβολή στην Ιστορική Δημογραφία της Νεώτερης Ελλάδος*, Αθήνα, 1973.
91. Χουλιαράκης Μ., Μακρής Ε., Γριτσόπουλος Ε., Γκεβέτσης Μ., Αγιοπετρίτης Α., *Στατιστικά μελέται, 1821-1971: η στατιστική κατά τα 150 έτη από της παλιγγενεσίας της Ελλάδος*, ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1972.

Άρθρα- Περιοδικά

1. Mazower M., *The Refugees, the Economic Crisis and the Collapse of Venizelists Hegemony 1929-1932*, ΔΚΜΣ, τ.9, 1992.
2. Αβδελά Έ., «Αμφισβητούμενα Νοήματα: Προστασία και Αντίσταση στις Εκθέσεις των Επιθεωρητών Εργασίας 1914-1936», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 15 (1998), τεύχ. 28-29, σ. 171-202.
3. Αβδελά Έ., «Το Αντιφατικό Περιεχόμενο της Κοινωνικής Προστασίας: Η Νομοθεσία για την Εργασία των Γυναικών στη Βιομηχανία (19ος-20ός αι.)». *Τα Ιστορικά*, τόμ. 6 (1989), τεύχ. 11, σ. 339-360.
4. Αγιοπετρίτης Α., «Μεταβολαί εις την πληθυσμιακή συγκρότησιν της Ελλάδας», *τευχ. 3, Στατιστιστικός*, Αθήνα, 1966.
5. Αθανασίου Σ., «Εσωτερική Μετανάστευσις και Πληθυσμιακή Εξέλιξις», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχ. 2-3 (1969), σ. 130-135.
6. Βαλαώρας Β., «Το Δημογραφικόν Πρόβλημα της Ελλάδος», *Σπουδαί*, τόμ. ΚΓ' (1973), σ. 361-376.

7. Δημητράς Η., «Κοινωνικοδημογραφικά εξελίξεις εις την Ελλάδα 1922-1971», τευχ. 9-10, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 1971.
8. Δρεττάκης Ε., «Method to Estimate the Impact of Migration on the Sex and Age Structure of a Polulation with an Implication to the Case of Greece», *Σπουδαί*, τόμ. ΚΣΤ' (1976), σ. 17-42.
9. Δρίτσα Μ., «Εθνική Τράπεζα και πρόσφυγες», *Ιστορικά* 4, Δεκέμβριος 1984.
10. Δρίτσα Μ., «Πολιτικές και οικονομικές όψεις του προσφυγικού προβλήματος», στο, *Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο - Πρακτικά*, ΕΛΙΑ, Αθήνα, 1988.
11. Θωμαΐδης Β., «Το Δημογραφικό μας Πρόβλημα», *Σπουδαί*, τόμ. ΚΖ'(1977), σ.550-579.
12. Ιωακείμογλου Η., Κωστάκη Α., «Διερεύνηση της Επίδρασης των Δημογραφικών Παραγόντων στη Μακροχρόνια Ανεργία», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχ. 94 (1997), σ. 185.
13. Καλλιγιάς Κ., «Αιμορραγία Εργατικού Δυναμικού. Βιολογικός Μαρασμός της Χώρας» στο, *Μελέτες Πάνω στη Σύγχρονη Ελληνική Οικονομία*, 1978, σ.170-176.
14. Λεονταρίτης Γ., «Το ελληνικό εργατικό κίνημα και το αστικό κράτος», στο *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Φιλιππότης, Αθήνα, 1980, σ. 49-84.
15. Λιάκος Α., «Η Ιστοριογραφία του εργατικού κινήματος. Σημειώσεις για μια επισκόπηση», *Σύγχρονα Θέματα*, τευχ. 35-37 (Δεκέμβριος 1988), σ.161-170.
16. Μάος Β., «Τα Δημογραφικά Χαρακτηριστικά του Πληθυσμού των Παραγωγικών Ηλικιών στην Ελλάδα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχ. 50 (1983), σ.91-121.
17. Μερίκας Γ., «Τα μεγάλα σύγχρονα δημογραφικά προβλήματα της Ελλάδος», *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών*, Αθήνα, 1983.
18. Μπουρνόβα Ε., «Η Νεολαία της Ραψάνης. Έρευνα στην Ιστορική Δημογραφία και Κοινωνική και Οικονομική Ιστορία», στο, *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Ιστορικότητα της Παιδικής Ηλικίας και της Νεότητας*, 1986, σ. 441-445.
19. Ρηγίνος Μ., «Ενεργός Πληθυσμός και Διάρθρωση των Οικονομικών Δομών, 1909-1936», *Τα Ιστορικά*, τεύχ. 2 (1984), σ. 371-388.
20. Ρηγίνος Μ., «Μορφές Παιδικής Εργασίας στην Ελληνική Βιομηχανία-Βιοτεχνία, 20ός Αιώνας», στο *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Ιστορικότητα της Παιδικής Ηλικίας και της Νεότητας*, 1986, τόμ. Β, σ. 417-423.

21. Ρηγίνος Μ., «Οι Διακυμάνσεις των Βιομηχανικών Ημερομισθίων στην Ελλάδα, 1912-1936», *Τα Ιστορικά*, τεύχ. 5 (1986), σ. 151-176.
22. Ρηγίνος Μ., «Παραγωγικές Δομές και Ενεργός Πληθυσμός στην Ελληνική Βιομηχανία-Βιοτεχνία, 1909-1936», στο, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας, *Νεοελληνική Πόλη. Οθωμανικές Κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, τόμ.β, Αθήνα, 1985, σ. 553-559.
23. Σβορώνος Ν., «Εκθεσις περί των δημογραφικών στατιστικών εν Ελλάδι», *Σπουδαί*, 1960.
24. Σιάμπος Γ., «Μια Τριακονταετία Δημογραφικών Μεταβολών στην Ελλάδα», στο, *Η Δημογραφική Κρίση στην Ελλάδα*, 1985, σ. 63-94.
25. Σολωμός Π., «Περιορισμός της Αστυφιλίας και της Μεταναστεύσεως», *Σπουδαί*, τόμ. ΚΑ΄(1971), σ. 694-695.
26. Συμεωνίδου Χ., «Προβληματισμοί γύρω από τις δημογραφικές εξελίξεις στην Ελλάδα», *Σύγχρονα Θέματα*, Αθήνα 1993.
27. Τζιαφέτας Γ., «Stochastic Control of Population Distributions in Greece», *Σπουδαί* τόμ. ΛΓ΄(1983), σ. 48-57.
28. Τζιαφέτας Γ., «Η φυσική εξέλιξις του πληθυσμού της Ελλάδας, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*», τευχ. 30-31, 1979.
29. Φράγκος Δ., «Δημογραφικές εξελίξεις στην Ελλάδα μέχρι το 1981», τεύχη 21-22/23, *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, Αθήνα, 1983.
30. Τομαρά-Σιδέρη Μ., «Δημογραφική μεταβολή, τοπική ανάπτυξη και αυτοδιοίκηση», στο, *Τετράδια αυτοδιοίκησης*, Κεντρική Ένωση Δήμων και Κοινοτήτων της Ελλάδας (ΚΕΔΚΕ), τ.1 (Δεκέμβριος 1999), σ. 97-102.

Εγκυκλοπαίδειες

1. *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000, η Εθνική Ολοκλήρωση 1909-1922*, τόμος 6^{ος}, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003.
2. *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000, ο Μεσοπόλεμος*, τόμος 7^{ος}, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003.
3. *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Οι Απαρχές*, τ.Α1&Α2, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2002.
4. *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος*, τ.Β1&Β2, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2002.

Απογραφές-Στατιστικά στοιχεία

1. Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Επιθεώρησις Γ.Σ.Υ, *Λεξικόν των Δήμων, Κοινοτήτων και Συνοικισμών της Ελλάδος: Επί τη Βάσει της Απογραφής του Πληθυσμού του Έτους 1928 και των Επελθουσών μέχρι Τέλους Φεβρουαρίου 1935 Διοικ. Μεταβολών*, Μαυρομάτης Σ., Πρόκος Κ. (επιμ.), Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα, 1936.
2. Υπουργείο Εσωτερικών, Υπηρεσία Απογραφής, *Στατιστικά αποτελέσματα της γενικής απογραφής του πληθυσμού, κατά την 27^{ην} Οκτωβρίου 1907*, Γ. Χωματιανός (επιμ.) Αθήναι, 1909.
3. Μανσόλας Α., *Πολιτειογραφικά πληροφοροί περί Ελλάδος*, Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Νότη Καραβία, Αθήνα, 1980.
4. Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας - Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος:
α) *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15 - 16 Μαΐου 1928: I. Πραγματικός και νόμιμος πληθυσμός-πρόσφυγες*, Αθήναι, 1933. β) *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928 II. Ηλικία-Οικογενειακή κατάσταση- Παιδευσες*, Αθήνα, 1935. γ) *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928, III, Επαγγέλματα*, Αθήναι, 1937. δ) *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928, IV. Τόπος γεννήσεως- Θρησκεία και Γλώσσα- Υπηκοότης*, Αθήναι, 1935.
5. Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος, *Στατιστική της κινήσεως του πληθυσμού (γάμοι, γεννήσεις, θάνατοι) κατά το έτος 1928*, Αθήναι, 1931.
6. Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος, *Στατιστική των αιτιών των θανάτων κατά το έτος 1928*, Αθήναι, 1931.
7. *Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός του έτους 1861. Εν Αθήναις 1862.* (Ανατύπωση). Πολιτιστικό τεχνολογικό ίδρυμα ΕΤΒΑ, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, παράρτημα του περιοδικού «ΜΝΗΜΩΝ» αρ. 7, Αθήνα, 1991.
8. Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος, *Απογραφή των βιομηχανικών και εμπορικών επιχειρήσεων ως και των εις ταύτας απασχολουμένων υπαλλήλων και εργατών, ενεργουμένην την 4ην Σεπτεμβρίου 1930*, Αθήναι, 1930.
9. Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος, *Απογραφή των βιοτεχνικών και βιομηχανικών επιχειρήσεων κατά την 10 Δεκεμβρίου 1920*, Αθήναι, 1926.

Ηλεκτρονικές διευθύνσεις

<http://www.statistics.gr/>

